

ВЕЛИКИЙ ЛУГ ЗАПОРОЗЬКИЙ

Ой Січ — мати ой Січ — мати!

А Великий Луг — батько!

Ой що в лузі заробити,

Те у Січі пропити.

Уривок із запорозької пісні дуже влучно пояснює, як дивилися козаки на Великий Луг і за що для себе мали. Вони називали його батьком, себто тим, хто давав їм життя.

І справді коли б не було Великого Лугу, то не існувало б і запорожців, бо чи втрималася б у XV-XVII і навіть у XVIII століттях на низу Дніпра невеличка християнська громада — серед численних татарських орд. Але разом із тим ця пісня зазначає, що Великий Луг був місцем праці та заробітків запорожців.

ДИВО ПРИРОДИ

Великий Луг споконвіку відомий давньому культурному світові. Ще за чотири століття до Різдва Христа, себто за 2300 років до наших часів, грецький учений і письменник Геродот уже описував цю величезну, вкриту лісом низину, порізану й омиту протоками Дніпра, яку він звав Гілеєю.

За часів запорожців Великий Луг починався з того місця, де Дніпро, вихопившись із-поміж скель Карпатського передгір'я і пересягнувши

розкидані на його шляху пороги та забори, поділявся спочатку на дві широкі протоки, що оточують Хортицю, а далі відразу ж за цим островом, неначе зрадівши, що вибіг на рівнину, заходився розкидатися на тій площині протоками, спершу на південь та схід, — ліворуч, а далі вже на захід, — праворуч Південно-східною межею Великого Лугу й Хортиці стала протока, або річка, Кушугум, а нижче — до лиману Великої Води — річка Кінська, й тільки на невеличкій частині — головна водотока Дніпра.

Південно-західною межею Великого Лугу, на протязі 35 верст од Хортиці, протікав Дніпро, а там, аж до лиману Великі Води, ті протоки, що відбиваються од Дніпра в праву руку, а саме Тарас, Бугай, Джуган, Ревун, Річище, Орлова, Лапинка, Підпільня, Піскувата, Бакай та Бистрик. Всього Великий Луг од острова Хортиці до лиману Великої Води, міряючи Дніпром, простягся на 110 верст, уперек же він шириться найбільш на 20 верст, а найменш — на 3 версти. Вся ця величезна площа, яка складає понад 1000 квадратних верст, або більше мільйона десятин землі, поросла лісами, очеретами та високими травами, прикрашена озерами та лиманами й порізана протоками Дніпра, а через те була найбезпечнішим місцем для схованок запорожців од татарських загонів.

Татари, як кочівники і степовики, взагалі вирушали в походи кіньми й завжди обминали Великий Луг з його протоками, озерами та багнищами; коли б же вони й задумали знайти запорожців у Великому Лузі, користуючись човнами, й заїхали б у глиб Лугу, то так заплуталися б серед безлічі озер, річок та лиманів, що не тільки б не виявили своїх ворогів, а навіть самі не повернулися б назад. Через те козаки й тулилися зі своїми Січами завжди поближче до Великого Лугу, щоб їх там ніхто не дістав.

Самі Січі стояли в місцях, з яких було легко впливати човнами на Дніпро чи виходити кіньми в степ, тому траплялося не один раз, що вороги захоплювали й руйнували Січ, але викорінити запорожців їм ніколи не вдавалося, бо, забачивши свою слабкість, козаки закопували в піски гармати й скарби й, подавшись човнами в непролазні пущі Великого Лугу, перебували там доти, аж поки вороги відходили геть. Так

запорожці вчинили й року 1557-го, коли їх, разом із гетьманом, князем Вишневецьким-Байдою обложило на Хортиці стотисячне військо турків, татар і волохів; так зробив і кошовий запорозький Іван Сірко, коли року 1679-го до Чортомлицької Січі наближалось велике турецьке й татарське військо; коли ж після невдалих повстань Сулими, Павлюка та Остряниці на знесилене Запорожжя року 1638-го прийшли поляки, вимагаючи, щоб козаки віддали їм свої гармати та спалили свої чайки, то запорожці закопали гармати в пісках, а чайки відігнали в озера й там затопили в очеретах; проте коли через десять років Богдан Хмельницький подав гасло, що час козакам повставати за свою волю, — на Січі одразу ж дістали гармати й чайки, бо запорожці добре пам'ятали, де саме ховали свої скарби.

Так велося на Січі аж до останніх часів, і якщо року 1775-го Війську Запорозькому вдалося вирвати з облоги численного війська російського генерала Текелія й перейти на Дунай, то знову-таки через те, що Запорозька Січ стояла, як і всі попередні, на березі Дніпрової протоки Підпільної, на межі Великого Лугу. Коли поглянути на карту Великого Лугу, то майже посередині, а саме — в тому місці, де на правому боці Дніпра лежить нині місто Нікополь (Микитин Ріг), а на лівому — село Кам'янка (стародавній Кам'яний Затон), тут Великий Луг звужений до трьох верст. Тим перешийком він поділявся на дві частини, з яких нижчу, або південну, запорожці в давні часи звали Базавлугом; мабуть, через те, що там впадала зі степу річка Базавлук, і тільки північну частину називали Великим Лугом.

Назва Базавлук збереглася і в українських народних піснях "Ой, та їдь ти понад лугом та Базавлугом та понад Дніпром-Славутою...", і в турецьких та російських документах, писаних із приводу свавільного переходу запорожців року 1734-го зі своїм кошем з татарських Олешок на Базавлук.

До наших часів ні назва Базавлук, ні назва Великий Луг не збереглася почасти через те, що околиці Великого Лугу, після скасування Запорозької Січі були залюднені німцями та кріпаками з Великоросії,

почасти ж через незнаття нащадками запорожців історії своїх предків. Ліси по Великому Лугу й Базавлугу місцеві люди називають тепер однаково — "плавнями".

Запорожці, щоб знати, про яку частину Великого Лугу мовиться, до якого вона куреня належала, прикладали до кожного кутка Лугу окрему назву, як-от: Сірківка, Паліївщина, Васюрине, Степок, Наливач, Велика Пуща та інші, й окремо називали будь-які, навіть найдрібніші, протоки, озера, лимани й островці; довгим же протокам надавали по кілька назв, виділяючи кожну окрему частину. Так, скажімо, річка Лапинка, яка відірвалася од Дніпра біля Микитиногу Рогу, через сім верст має назву Бакай, ще за шість верст уже вона звалася Підпільною, а нижче села Покровського (Нова Січ) — Піскуватою; річка Скарбна в південній частині Базавлугу зветься Темною тощо. Не всі ці численні назви річок і озер дійшли до наших днів, але ті, що збереглися, донесли нам поезію тих часів.

Які ж заробітки запорожцям давав Великий Луг і як могло бути, що козаки навіть у ті часи, коли вороги змушували їх залишати свою Січ з усіма надбаними скарбами, любенько добували собі готову їжу у свого батька Великого Лугу?

Перш за все Великий Луг був сполучений із Чорним морем широкою та глибокою річкою Дніпром, і завдяки тому, щовесни сила риби, не маючи собі в морі спокійного та захищеного від хвиль притулку, де б їй покласти ікру, рушала в Дніпро, заходячи в озера, лимани та протоки. Найбільше таких місць було на Дніпрі у Великому Лузі й через те можна вірити оповіданням, записаним ще в XVI столітті, що в Дніпрових протоках, під час нересту, риба так щільно пливла, що як устромиш у воду списа, то він не тонував і не хилився на бік, бо його тримала своєю товщею риба.

Водилися у водах Великого Лугу велетенські білуги, ліктів по 18 (3 сажні) завдовжки, що ледве шестеро козаків здужали підняти одну на плечі; попід кручами, в чорториях, ховалися гладкі, товстоголові соми,

цілими табунами плавали осетри, севрюги та стерляді; величезні, ситі коропи та довгі, зубасті щуки виблискували там проти сонця золотою та срібною лускою; косяками грали у воді: сула (судаки), лящ, карась, окунь, лини, вугри, тарань, вирезуб, камбала, язь і марена, а від дрібнішої риби ніколи не була спокійна пелена річки — так часто вона підкидалася з води на повітря. Неважко було досхочу ловити рибу не тільки сіткою та іншим причандаллям, а навіть захожій людині голими руками.

Величезна сила водилася тут і раків, які люблять спокійні плеса, оточені очеретами та скелями, а у Великому Лузі їх дуже багато. Щоб довести, яка була в Дніпрових плавнях сила добра, досить сказати, що за один захід витягали стільки раків, що вони не вміщалися у двох великих лантухах, і частину доводилося викидати назад у воду.

Та не тільки протоки й озера давали тут їжу козакам, не тільки рибою та раками годувалися вони — скільки там було звірини, птиці, бджіл!

Великий Луг з усіх боків оточений безмежними степами, але східні не мали або мали обмаль води, та й то гіркої. А який там захисток для звіра! Через те ліси, як озера рибу, приваблювали до себе всіляку дичину. Коли ж у степах вибухала пожежа, а це траплялося часто, бо татари майже щоосені зумисне випалювали посохлу від сонця траву, то вся живність із степів кидалася до Великого Лугу, де за Дніпровими протоками, серед лісів та островів, вони були безпечні від вогню. Із звірів у Великому Лузі водилися вовки, вепрі, олені, дикі кози (сугаки), лисиці, коти, зайці, барсуки, горностай, ховрашки, бобри, куниці й виндихи, нарешті, під осінню пору, заходили сюди і степові мешканці — тарпани (дикі коні), перебуваючи найчастіше на Томаківському острові.

Найкраще привілля тут мала птиця. Ніхто не перешкоджав їй у Великому Лузі кублитися й виводити пташенят. Од стрекоту й щебету повсюди ще в XIX столітті люди не чули одне одного. Дніпрові коси колись прямо білили од баб (пеліканів) та морських чайок; за лебедями, дикими гусьми, бакланами та качками часом не видно було в озерах води; журавлі, лелеки та чаплі велично та спокійно походжали по

болотах; береги лиманів рябіли від безлічі куликів; кучеряві ж дерева Лугу ставали притулком горлицям, зозулям, тетеревам, удодам, коростеням, сорокам, стридам, соловейкам, чидам, щоглам та іншій співочій і неспівочій птиці, чий спокій порушували хіба що соколи, яструби, шуліки та велетні-орли.

А скільки там було бджол, що вільно роїлася на деревах і навіть в очереті; мед же носила в дупла дерев, у розщелини скель і навіть у ямки між травою просто на землі.

Тож нікого не здивує, що у Великому Лузі козаки не тільки мали собі готову їжу, а навіть заробіток. Усе Військо Запорозьке харчувалося на Січі рибою й дичиною з Великого Лугу, причому про запаси їжі для себе мав дбати кожен курінь, а, щоб козаки не збивалися гуртом до наймиліших їм урочищ, і користувалися Лугом усі однаково, то на Січі, в день Нового року, курінні отамани тягли жеребки, кому де ловити рибу й полювати.

Рибальство й полювання тривало все літо, а позаяк у Великому Лузі всього було з надто і добувалося воно легко, то запорозькі громади добували далеко більше риби й дичини, ніж її потрібно для війська, й увесь той лишок ішов на продаж через крамарів, які приїздили на Січ, — у Польщу, Московщину, Німеччину й Туреччину. Для продажу рибу солили або в'ялили, а із звірів виробляли шкури.

Меду від диких бджіл у Великому Лузі добували так багато, що в запорозців він вважався щоденною приправою до соломахи, й чимало того меду та воску вивозилося до Цісарщини.

Запорозьке товариство обережно й розумно користувалося скарбами Великого Лугу — не винищувало дрібної риби, не било молоді дичини, зберігало багатства Лугу до останніх днів своєї Січі в 1775 році — й покинуло Великий Луг із сльозами на очах та нудьгою в серці. Руїна й нищення Великого Лугу почалися лише після того, коли наприкінці XVIII

століття його землі й води було поділено царицею Катериною поміж великими вельможами, а ті пороздавали й річки, й озера, й ліси в оренду таким людям, що за часів Запорозжя не сміли б у Великий Луг і носа поткнути; і вони, коли не всі ліси, то, принаймні, найдорожчі з них дерева, як дуб, граб та оріх, почали вирубувати на спродаж, а право рибалити та полювати передавали окремим рибалкам і мисливцям.

Усе XIX століття велося таке грабіжницьке хазяйнування у Великому Лузі. Кожен орендар або управитель намагався якомога більше мати прибутку з оренди і без жалю винищував звіра, рибу і птицю, а заможні й часом вельможні землевласники діставали собі прибутки з того, біля чого не працювали.

На щастя, винищити таку величезну площу, як мільйон десятин, неможливо було за кілька десятиліть, і ще й у наші часи можна почути від старих людей оповідання про колишнє привілля й щедроти Великого Лугу. 116-літній дід Розсолода у 80-х роках XIX століття в селі Чернишівці так розповідав про Великий Луг професорові Д. Яворницькому:

"А бджоли було тієї! А меду! Мед по пасіках, мед і по зимівниках, мед і по бурдюгах — так і стоїть, було, у липовниках: скільки хочеш, стільки й бери; більш усього від диких бджіл. Дика бджола скрізь, було, сидить: і на комишах, і на вербах; де буркун — у буркуні; де трава — у траві. За нею і проходу не було: то, було, вирубують дупла, де вона сидить. А лісу того? Бузина, свидина, вербина, дуби, грушиння! Груш, було, як напада з гілля, так хоч бери граблі та горни валки: так і лежать на сонці, поки не попечуться. Солодкі такі були, так патока з них і тече. А товщина лісу яка була? Верби, так їй-богу, десять аршин у обхват...

А звіру та птиці? Вовки, лисиці, барсуки, дикі кози, чокалки, виндиhi — так один за одним і біжать, так і плазують по траві. Вовків така сила була, що їх кийками били, а з їх кож чоботи носили та кожанки робили. А їжака того — їжака!.. І казати нічого. Були ще й дикі свині, такі гладкі та здорові; вони більше всього по плавнях шниряли. Оце як побачиш у плавні яку свиню, то скоріше кидайся на дерево, а то — хрю! хрю! хрю!

Чмок — та до тебе, так рилом і пре; виставе морду вперед та й слуха, чи не йде хто; як забаче чоловіка, зараз до нього товць рилом! З ніг звале, тоді й давай рвати. Були й дикі коні: вони цілими табунами ходили. А що уже птиці було, так боже великий! Качок, лебедів, дрохв, хохітви, гусей, диких голубів, лелек, журавлів, тетерваків, куріп'ят — так хо-хо-хо! І що то за сила тієї птиці була! Як підніметься з землі — сонце застеле, а як сяде на дерево, то й гілля не видно: саме висе; а як спуститься на землю, то й вона наче долівка, так і зачорніє. А лебеді як зведуться битись поміж себе, то піднімуть такий крик, що батько, було, вискочить із бурдюга та давай на них стрілять, щоб порозгонить, а вони піднімуться вгору та тільки порось-порось-порось!.. Нема тепер і тієї сили риби, що тоді була. Оця риба, що тепер, так і за рибу не считалась. Тоді все чичуга, пистрюга, коропи та осетри за все одвічали. У одну тоню її витягали стільки, що на весь курінь ставало. Та все тоді не так було. Тоді й зими тепліші були, ніж тепер, — це вже кацапи своїми лаптями понаносили до нас холода..."

Дуже цікаве оповідання про Великий Луг та суміжний із ним степ записав етнограф Я. П. Новицький 1887 року від вісімдесятивосьмилітнього діда Джигиря із села Кушугумівки; він міг знати Великий Луг не раніш, як через 40 років після скасування Війська Запорозького.

"За запорожців, — казав старий Джигир, — та ще й за моєї пам'яті, у Великому Лузі і в степу багато було всякого, багато й птиці. Степ, де річки Терса, Солона, Вовча, Гайчук і інші, тоді звали Диким Степом. Там бабаків було більше, ніж тепер ховрахів. Ото що zostались на цілині густо могилки невеличкі, — то їх нори. Як стали селитись слободи в степах, стало тісно й бабакам!.. Звайлували вони відсіль в тридцятих годах.

Ще були, кажуть, дикі свині, та мені їх не довелось бачити; це ще було за запорожців. Були ще барсуки, виндихи. Виндиха невеличка, як собака. Жила в воді, а іноді вилазила на берег. Були бобри — і ті нори робили в воді. Бобрів і я бачив на своєму віку чимало; все було тягнуть

хмиз в воду. Дикі кози і тепер є по плавнях, та мало, а була їх сила! Вони любили пастись там, де мочар та дикий хрін.

З дикої птиці було багато голубів: гніздились по лісах та по скелях. Водились ще дикі гуси, лебеді, журавлі. Вони є й тепер, та мало. Водились огарі, тетерваки, баклани. Тепер тетерваків нема й помину, — змандрували, а баклани й досі є, та рідко, і більше на порогах. Вони чорні, сідають на каміння і заборах серед Дніпра, де мало людей. Колись було багато деркачів, а тепер і тим місця мало. Не густо тепер і качок стало за вражими стрільцями...

Риба, яка була тоді, така й тепер, тільки її не зосталось і сотої частини: виловлюють, не дають вирости. Колись сього не водилось. Було, старі люди кажуть: "Ловіть, хлопці, рибу та не переводьте, бо гріх!" Так, було, й робимо: наловимо риби і котра велика — беремо, котра мала — геть її у воду і нехай росте. Раніше і ліс густий був по плавнях: дуби товсті та гільчасті, сокори, лоза непролазна, терни, груші, а по озерах очерета, куга, осока. Тепер як глянеш — мов не той край: все попсовано та сплюндровано...

За запорозького уряду багато водилось пугачів: були вони по всіх байраках, була їх сила по скелях на Дніпрі, а ще більше у Великому Лузі. За год, кажуть, перед тим, як зруйновано Запорозжя — пугачі кричали день і ніч. Вони чули козацьку недолю, чули й свою, бо як пішла земля в розділ та стали рубати ліс, то й пугачам місця не стало. Про це є козацька пісня, дуже жалібна на голос:

Ой, не пугай, пугаченьку,

В зеленому байраченьку! —

Ой, як мені не пугати,

Що хотять байрак вирубати,

А мені нігде та прожити,

Нігде мені гнізда звити,

Малих діток виглядіти...

Та й запугав пугаченько

В зеленому байраченьку..."

Багато таких оповідок доводилося й мені чути од дідів у свої молоді роки, та на превеликий жаль, я тоді не розумів тієї величезної ваги, яку має народне слово, і не записував тих оповідей. Я почав знати Великий Луг з 1880 року, себто в ті часи, коли, як казав дід Джигир, "все було попсовано та сплюндровано", а проте він робив на мене враження надзвичайного привілля. Ліси ще стояли неначе нерухомі, красуючись своєю розмаїтістю. Подекуди дерева височіли щільною стіною, де-не-де чергувалися з просторими галявинами, вкритими високою, у зріст людини, травою. Часом по них були розкидані або поодинокі дуби та велетні-осокори, або груші, кислиці та купами бузина, — і це надавало галявинам дивовижної краси.

Із звірів у плавнях мені траплялися тільки свині, й то, напевне, не дикі, а здичавілі, свійські. Щоб не годувати свиней, селяни з берегів Великого Лугу виганяли в ті часи свиней у плавню і там лишали аж до зими. За літо свині дичавіли, виводили в плавні поросят, які, виростаючи, ставали вже зовсім дикими й навіть кидалися на людей. На зиму селяни намагалися забрати свиней у село, а на тих, що не давалися до рук, влаштовували облави, як на диких.

Вовків і лисиць у мої часи було чимало, зайців же — велика сила. Мені розказували тамтешні люди, що за повені зайці рятувалися на високих місцях і збивалися в такі гурти, що їх можна було руками кидати в човни. Про диких кіз я чув од стрільців, ніби вони в 1880-1888 роках ще

водилися в плавнях, але сам я їх не бачив, бо й не шукав: я не був мисливцем і хоч носив із собою по Великому Лугу рушницю, та тільки виключно проти вовків.

Дуже часто, переходячи ліси, мені доводилося бачити озера. На їхніх берегах здебільшого шуміли очерети й осока, з яких, мов чабани з-поміж отари овець, маячили високі верби, купаючи свої гнучкі віти у воді. Де траплялися піскуваті галявини, то вони були вкриті непрохідними шелюгами лоз; вогкі ж безлісні місця заростали осокою аршинів у три заввишки та очеретами до трьох сажнів. Величезні, срібно-руді китиці комишу хвилювались, як море; поверх же того моря красувалися чорногруді, м'які, мов боброве хутро, султани.

Страшно було заходити в таку гущавину очеретів, з яких не видно було навіть неба, та зате там можна було назбирати цілі козуби ожини. Коли мені вдавалося продертися крізь такі зарості до озера, або протоки, я завжди заставав на воді диких качок, іноді такі великі табуни, що за ними тільки де-не-де виблискувала вода та виглядали білі й жовті квітки водяних лілій.

З водяної птиці мені не довелося вже бачити лебедів; дикі ж гуси були так налякані, що я стежив за ними лише під час перельотів з одного озера на інше. Баклани й морські чайки водилися й на Дніпрі, й по лиманах; качки — по озерах та протоках, чаплі й лелеки — скрізь по заводах, поміж осокою.

Дивує мене, що діди Розсолода й Джигир не згадували про бабу-птицю, себто пеліканів, а проте у Великому Лузі вони траплялися цілими зграями. В роках 1880-1884 я бачив їх і на піскуватих косах Дніпра між Олександрівськом та Нікополем і на озерах Базавлугу, а між 1870-1880 роками навіть на каміннях побіля скель Сагайдачного, вище Великого Лугу, і лише в останню мою подорож на Великий Луг, року 1916-го, я не тільки не побачив жодного пелікана, а й уже чув од мисливців, що ця птиця, на жаль, давно не залітає у ці краї.

Щодо співочого й неспівочого повітряного птаства, то його у вісімдесятих роках ХІХ століття було ще надзвичайно багато у Великому Лузі. Горлиці, зозулі, удода й ракші голосно й весело перегукувалися через лісові галявини, а од співів і щебету соловейків, чижів, шпаків, щигликів та ремезів у вухах лящало.

Риби в мої часи у Великому Лузі ще було досить, причому соми, коропи й щуки траплялись ще дуже великі — що ж до осетра та білуги, то їх водилося мало. Найкраще ловилися у лузі раки, яких було сила-силенна.

Найдовше й найчастіше з околиць Великого Лугу мені доводилося пробувати в місті Олександрівську, в селі Чернишівці біля Томаківського острова, в Нікополі, на межі з Базавлугом, та в селі Покровському, на місці Нової Січі. Оглядати Великий Луг пішки зовсім не можливо через численні протоки, які літньої й осінньої пори хоча й неглибокі, але перебродити їх дуже забарно й неприємно. Оглядати, звісно, найзручніше на човні, з якого можеш вийти на берег у кожному цікавому місці. В надбережних селян та рибалок, мало не скрізь, є каюк (душогубка), і в ньому, набравши із собою харчів, я їздив по Великому Лузі, не вертаючись до оселі іноді по кілька днів. Такі каюки дуже легкі, добре слухають навіть одного весла; можна проїжджати найдрібнішими мілкими протоками і неважко перетягати їх з однієї протоки на іншу, як то буває потрібно. Але подорожувати по Великому Лугу треба обережно, найкраще з картою в руках, або в супроводі місцевої людини, бо можна заблукати в протоках та озерах так, що й назад не потрапиш. Перешкодою в дослідженні Великого Лугу стає тільки швидка, на деяких протоках, течія, проти якої на одному веслі не попливеш.

Під час моїх мандрів по Великому Лугу я не шукав собі подорожніх — мені любо було вештатись у пушах сього надзвичайного й чарівного місця на самоті зі своїми думками та зі своїм жалем за славним минулим запорозького Великого Лугу.

Часом мені було моторошно серед очеретів, шелюгів та лісових пуш, але я примушував себе перемагати почуття страху і заходив у самісінькі нетрі. Найсумніше бувало, коли мене заставляла ніч за кілька верств од житла. Тоді я прив'язував човна серед якої-небудь спокійної протоки або озера до затопленої водою лози, або очерету, щоб ні гад, ні звір не порушив мого сну і лягав спати на дні каюка; коли ж там було волого, то я вирізував кілька пучків очерету й застилав ними в кілька шарів дно, і, таким чином, мав гарну, м'яку постелю, через яку нескоро проникала вода до мого боку.

А які чудові незабутні переживання вночі серед безмежної плавні! Після заходу сонця веселе птаство, що вдень розважало мою самотність, замовкало й засинало. Червона від вечірньої зорі пелена озерця потроху темнішала, а водночас із тим якась невидима рука запалювала на небі й на воді яскраві зірки. Понавколо все вщухало, і нарешті панувала урочиста тиша, і з близького, вкритого темрявою берега тільки цвіркуни подавали свої одноманітні, сонливі голоси та очерет, хитаючись і тручись своїми китицями, неначе шепотів про щось таємне. Та час од часу поміж деревами розлягалось пугукання сичів або незрозумілий поклик деркача — і знову все завмирало.

Але ось серед тієї тиші зненацька долинав із берега передсмертний зойк зайця, або жахливий скрик дикої качки, а часом жалісний писк невеличкої пташки, нагадуючи, що серед темної, теплої ночі навколо вас твориться драма життя: сонного зайця схопив під кущем вовк, лисовин підкрався до спокійного табуна, качок; пташку ж нагледів поміж листям жовтоокий хижак-пугач.

Проснешся, було, з несподіваного крику, але втомлене за день тіло потребує спокою, і невдовзі сон знову бере вас у свої солодкі обійми.

А який ранок у плавні! Чи може ж бути щось чарівніше? Небо на сході починає біліти — світлішають разом із ним і води потоків та озер, що вночі були темні, як домовина. Далі схід починає червоніти, одбиваючи в собі промінь невидимого ще сонця і посилаючи той відблик на вкриті

ранковим туманом води та заросені дерева й очерети. От бліді протоки й озера зарожевіли ніжними кольорами ранкової зорі, й, нарешті, крізь віти сумних, похилих верб та струнких осокорів проглядає сонячне сяйво, граючи золотом спершу на деревах, а далі й на травах, переливаючись самоцвітами в кожній краплі роси, цілує м'які китиці очерету й визолочує гаптованим килимом озера й протоки Великого Лугу.

Птаство прокидається, розправляє свої затерплі за ніч крила й починає гомоніти — попервах стиха, неначе боячись одразу порушити нічну тишу, але небавом розмова стає виразніша, гучніша... Птахи зриваються з місця й, купаючись у свіжому повітрі літнього ранку, розбуджують непорушну плавню... Починається денне життя з його радістю й піснями.

БЕРЕГИ Й ОКОЛИЦІ

Правий, або південно-західний берег

За часів запорожців Великий Луг починався з острова Хортиці та його околиць: Сагайдачного й балок — Верхньої Хортиці, Середньої Хортиці (прозваної пізніше Бабуркою) та Нижньої Хортиці, або Капустянки. Ще на карті генерального штабу 1865 року всі ці місця позначені вкритими лісом, але в наші часи в Сагайдачному та горішній частині острова Хортиці ліс винищено до пня, а на всіх балках лишилися тільки невеличкі дубові гаї. Через те початком Великого Лугу треба вважати Нижню Хортицю, в середній же її частині зберігся лише сухий корч од величезного дуба, що ріс, за переказами дідів, десь 2000 років і мав 9 аршинів навкруги.

Тут, на острові Хортиці, що за часів Візантії звався островом Святого Георгія, як писав Константин Багрянородний, слов'яни, пропливши Дніпрові пороги, справляли молитви й офіру (жертви) та відпочивали перед подальшим шляхом до Царгорода. Народні перекази свідчать, що вони зупинялися в затінку саме того дуба. За кілька століть після

слов'янських походів на Царгород у холодку під тим велетенським деревом любили збиратися на раду запорожці. Дуб-велетень, свідок язичницьких офір і слов'янських молінь, захищав своїм гіллям од сонця київських князів Олега і Святослава, а пізніше чубатих січовиків, синів вільної волі, й не захотів пережити їхньої смерті. Після скасування Запорозького Війська він захирів, а за 96 літ після тієї події всохла його остання гілка. Чужа, німецька рука зрубала мертвого велетня й лишила тільки пень од нього, та й то, певне, через те, що викорчувати його коштувало б чимало грошей.

В історії українського, польського й турецького народів острів Хортиця відігравав велику роль, бо лежав на шляху із Польщі й України в грецькі, а згодом у турецькі землі й Царгород, а також на устя річок Дона, Міуса й Кальміуса. В давні часи, коли шляхами були тільки річки, повз Хортицю Дніпром ходили в слов'янські землі торгувати греки, далі — венеціанці й генуезці, а тоді й турки. Всі вони вивозили з України здебільшого хліб, меди та хутро. Навпаки, слов'яни плавали Дніпром у Чорне море переважно зі зброєю в руках. Через цей же острів, або його околицями сунулися зі сходу на захід орди диких народів, які мечем, списом і стрілою прокладали собі шлях. У руських літописців острів Хортиця вперше згадується під роком 1103-ім, коли на ньому зібралися князі з усіх князівств, щоб іти в степи на половців. Удруге року 1224-го тут же, біля Хортиці, зійшлися Мстислав Романович Київський, Мстислав Удалий Галицький, Мстислав Романович Чернігівський, Мстислав Ярославович Німий, Данило Романович Волинський, Олег Ігоревич Курський, Михайло Всеволодович та інші, щоб од Хортиці йти разом у степи на татар, з якими вони й зіткнулися біля річки Калки (тепер Кальчик), й мало не всі полягли в битві. Не раз і острів Хортиця був місцем бойовищ за часів Запорозжя, і тому не дивно, що в горішніх шарах ґрунту на цьому острові й на дні Дніпра довкола нього ще й у наші дні люди знаходять усіляке військово знаряддя: ручну зброю, гармати, човни й навіть кораблі. Найбільше ті знахідки стосуються часів Запорозжя, але чимало з них ще й більш давня. Починаючи із середини XVI століття й до останньої чверті XVIII, себто понад два століття, острів Хортиця був власністю Війська Запорозького.

У роках 1552-1557 гетьман Вишневецький стояв на Хортиці не тільки із запорожцями, а ще й із городовими українськими та підвладними Москві путивльськими козаками. Через те побудовані там на острові городки захопили далеко більше землі, ніж, звичайно, сягала Запорозька Січ, і вони були розкидані по всій північній половині Хортиці. Байда мав широкі заміри: він намагався держати з цього острова, під своєю рукою весь південний край теперішньої Росії, але тим він роздратував наймогутнішу в ті часи турецьку державу, і року 1557-го султан, скликавши проти нього 100.000 війська (турецького, татарського й волоського), атакував Хортицькі городки Вишневецького не тільки пішим військом, а ще й озброєними гарматами галерами. Козаки чотири місяці змагалися з ворогами, але коли польський король і московський цар не подали тим часом ніякої допомоги, то запорожці посприяли гетьманові вийти з городовими козаками на Україну; самі ж, незважаючи на турецький флот, перепливли човнами за Дніпро і зникли в протоках Великого Лугу.

Проте й туркам не вдалося втриматися на Хортиці, й року 1558-го Вишневецький знову хазяйнував на ній, вигнавши турків до Очакова, а татар — за Перекоп.

За двадцять років після Байди острів знову став осередком Запорозжя, бо відомо, що гетьман Запорозького Війська Шах у роках 1577-1578 поновив городки на Хортиці; й чинив звідти напади на турків і татар, а пізніше й на поляків, відплачуючи за те, що король підступно скарав на смерть славного козацького лицаря Івана Підкову, або Серпягу.

Ще через сорок років по тому, а саме року 1617-го, коли гетьман Сагайдачний, повернувшись із одного зі своїх морських походів, побачив Січ Запорозьку, що містилася тоді на Базавлуцькому острові, зруйнованою турками, він став кошем у західному кутку голови Хортиці, де й досі збереглися ознаки окопів, січових куренів та церкви.

Збудована Сагайдачним на острові Хортиця Січ існувала там до 1625 року, коли через утиски з боку поляків запорожцям знову довелося переходити в більш захищене місце — в глиб Великого Лугу. Відтоді, до самого скасування Запорозького Війська, воно не стояло всім кошем на Хортиці, а тільки там держали запорожці залогу, щоб оберігати від татар Кічкаський перевіз.

З північного кінця Хортиця починається височенними сторчовими скелями сажнів до 30 заввишки, далі ж на південь вони знижуються, а береги стають пологішими і, зрештою, закінчуються скелями острова Малої Хортиці у правій протоці Дніпра та Нижньою Головою — зліва; далі вони переходять у низину з лісом, очеретами, озерами та шелюгами.

Напроти Хортиці в праву протоку Дніпра, або Річище, впадає три річки Хортиці, які, запевне, відігравали у війнах запорожців із татарами чималу роль, бо тільки ними можна було підступитися до перевозів на острів непомітно через те, що всі береги усіх трьох річок заростали великими дубовими гаями. Тут, серед дуже рибних місць, ще з початку XVIII століття козаки, як і на Хортиці, сиділи зимівниками. Але після знищення Січі, величезні площі Запорожжя були роздані царицею Катериною поміж найближчими до неї вельможами, а водночас із тим на Запорозькі землі прийшли закликані з Німеччини німці-хлібороби; між іншим, їм було подаровано острів Хортицю (2500 десятин). Тоді вся верхня частина Великого Лугу, разом із грунтами, на обох його берегах, указом імператриці, потрапила до рук князя Потьомкіна, ініціатора скасування Війська Запорозького. Од нього ця земля, разом із козаками, що жили на ній, перейшла у спадщину до його племінниці графині Скавронської (за чоловіком — Літто), яка частину своїх угідь, а саме 12 223 десятини по річках Середній та Нижній Хортиці згодом продала Міклашевському. Купивши її по кілька копійок за десятину, він перепродав року 1802-го ту землю німцям уже по 72 копійки сріблом за десятину. Так само вчинив Міклашевський і з грунтами, що він придбав їх у останнього гетьмана України Розумовського та російського фельдмаршала Каменського, нижче Хортиці (село Розумівка та

Біленьке). Він дав по 7 копійок за кожну із 60000 десятин, а збував німцям уже по 57 копійок.

Про долю запорожців, що жили зимівниками на Хортиці, після скасування Січі, цікаві оповідання записав відомий етнограф Я. П. Новицький. Так, року 1890-го в селі Вознесенці, між Кічкасом та Олександрівськом, дід Власенко розповів йому таке:

"На балці, що звано Бабуркою, жив запорожець Бабура. Там, кажуть, і річка була глибока та очеретувата; була риба і раки; було звіра і птиці багато. Біля Бабурки й на Хортицькому острові жили запорожці: Шевці, Довгалі, Громуха, Кучугура, Головка та ще деякі. Як закупили німці Бабурську землю, то котрі хазяєвиті козаки — перебрались в слободу Вознесенську та в Кріпость, а котрі бурлаки та рибалки — зажили вік біля Дніпра".

На підставі архівних документів та оповідань німців-колоністів подано й такі відомості:

"Балка ся прозвана Бабуркою через те, що в ній жив запорожець Бабура. Наші батьки (німці-колоністи) року 1789-го застали його тут недалеко Дніпра. Він був заможний, і всі останні запорожці та рибалки ставилися до нього з великою пошаною. Жив він у добрій хаті, прикрашеній зброєю, і мав добре господарство. Убирався по-козацькому, мав пишні вуси і на голові оселедець. Як прибула на Хортицю перша партія німців-колоністів, він прибув знайомитись з ними і другого ж дня прислав старості на хазяйство по парі гусей, качок та курей, а проте лишився при німцях на Середній Хортиці недовго, а випродавши коней та худобу, подався на Чорномор'я. За ним пішло чимало й інших козаків, що доти пробували у Великому Лузі. У той час берегами Дніпра та по байраках було покинуто багато запорозьких осель з добрими садочками, з котрих німці брали молоді дерева до своїх садів. Під час заселення німців по балці Бабурці текла, хоч і вузьенька, та глибока, річка Середня Хортиця, багата рибою і вкрита з берегів очеретами."

Згадують німці й запорожця Громуху. Він жив на північ од Бабурки і ставився до німців по-сусідському — дуже приязно. Степ у ті часи (років 1803-1810) був ще з високою травою, кущами, і їздити вночі було небезпечно через вовків і через лугарів. Так от, хто, було, з німців спізниться до своєї оселі, то завжди заїздив до Громухи, і він охоче брав усіх таких подорожніх на ніч.

За іншими відомостями, у творах О. С. Афанасьєва-Чужбинського та Д. І. Яворницького, лугарі (запорожці, що після зруйнування Січі лишилися у Великому Лузі), нападали на німецькі садиби, грабували їх. Били німців не за змагання, а за те, що вони наважилися осісти на вольностях Війська Запорозького. Сумно тепер дивитися на кручі й скелі Середньої Хортиці: де колись кублилася запорозька воля, нині стоять цегляні будинки з розмальованими парканами побіля тих аж чотирьох німецьких колоній: Нейостервік, Кронсталь, Розенгарт і Бурвальд. Так само сумно бачити й на річці Верхній Хортиці ціле німецьке місто з десятком різних заводів, замість лісів та непрохідних терників, що росли на цій місцевості.

Нижче балки Бабурки, саме де кінчається острів Хортиця, в Дніпро впадає невеликим лиманом глибока балка Капустянка з річкою в ній Нижньою Хортицею. За Я. П. Новицьким, тут, після скасування Січі, доживали віку запорожці: Попович, Задирака, Нечіпай, Самарський та інші, перебиваючись рибальством, полюванням, бджільництвом та скотарством. А року 1780-го в цих місцях уже стояла слобода князя Потьомкіна — Любимівка, якою згодом володіла графиня Скавронська; потім слобода перейшла до Міклашевського, а від нього дісталася німцям, і на землях запорозьких зимівників на Нижній Хортиці з'явилося три колонії: Шенбург (Смоляна), Блюменгарт (Капустянка) та Нижня Хортиця; слободу ж Любимівку року 1800-го переведено на лівий бік Великого Лугу в інші маєтності племінниці Потьомкіна.

За дві версти від Дніпра з балкою Капустянкою, або річкою Нижньою Хортицею, сполучилася дуже красива балка — Колюча; а над нею, з лівої

руки, досі збереглися окопи на невелику кількість війська. До деяких часів належать ці споруди — не досліджено.

Нижче устя річки Нижньої Хортиці високі гори правого берега Дніпра відхиляються од нього, лишаючи найбільше по байраках низини до версти завширшки, і туди споконвіку перекинувся ліс із Великого Лугу. За першим таким лісом лежить село останнього гетьмана України графа Розумовського — Розумівка, яке він разом із 35 275 десятинами ґрунту дістав у подарунок від цариці Катерини після зруйнування Січі. Згодом це село придбав практичний Катеринославський губернатор Міклашевський, заплативши по 25 копійок за десятину. Проти Розумівки року 1916-го я застав перевіз через Дніпро на поронах, яких ще року 1883-го не було. Це засвідчує, наскільки вже тоді побільшало людей з обох боків Великого Лугу, що там виникла потреба переправлятися з одного боку Лугу на другий — з Нижньої Хортиці й Розумівки на село Балабине.

Нижче Розумівки ліс тягнеться понад Дніпром версти чотири, ховаючи за собою піски: це урочище Біляй, прозване так од козака Біляя. Оглядаючи 1916-го року цю місцевість, де колись росли надзвичайно гарні дерева, я застав, що всі дорогі тверді породи: дуб, граб, клен, берест і ясен — вирубано; покинуто з них лише те, що не придатне на будову й вироби, себто низьке та криве, але верби, осокори, явори й інші м'які дерева ще стояли в усій своїй красі.

За Біляєм, після невеликих пісків, біля устя Калинівського байраку та і в його ложі, шумить ще ліс, хоч і не густий, а за ним — знову піски. На пісках у Біляях і поблизу Крутого Яру помітні ознаки стародавнього житла або військового стану: печища, череп'я та маслаки, кутасті кінці стріл, кулі, креміння, а часом і гроші. До якої епохи належать усі ті речі, ще ніхто не дослідив; із того ж, що д. Новицький року 1887-го знайшов тут амфору штучного виробу, треба гадати, що в цих краях пробували люди й за часів Візантійського царства.

Не можна не пошкодувати про байдужість наших археологів до цього місця, бо всі знахідки тут хутко розтягують, а було їх і на початку XIX століття дуже багато. Як розповідав 1885 року дід Джерелівський, "...за Канівським, ближче до Розумівки, на пісках, багато печищ., а біля них знаходили здоровенні, червоні тикви; ці тикви не схожі на наші: вони заввишки аршин, або й більше, з двома вушками, а дно гостре. Бог його зна, як його люди й становили на землю..."

Як зміг я помітити, за сорок літ, що я не бачив Великого Лугу, берегом Дніпра, між устям Нижньої Хортиці та Лисою Горою все менше стає лісу, та дедалі більше пісків, і долю правого берега Великого Лугу не важко вгадати.

Найчарівнішим місцем між Хортицею та Лисою Горою вважають Крутий Яр. Глибокі, порослі дубовими лісами, тернами кручі цього яру неначе зберігають у собі таємницю минулого життя цих місць; криниці ж із джерелами холодної, як лід, і прозорої, мов кришталь, води надають йому вигляду привітного затишку. З оповідань дідів, після зруйнування Січі запорожці ще довго ховалися тут од кріпацтва, живучи в землянках, і позакопували в Канівському байраці та по всіх Хортицях великі скарби.

Давно колись — кажуть діди — в Крутому Яру щось тужило, сумно було; а тепер тужать і журяться за козаками пугачі!..

Ліс із Крутого Яру в давні часи виходив на гору і слався степом. До року ж 1916-го він зацілів лише в самому байраці; побіля нього ж, на горі, ростуть тільки поодинокі груші.

Нижче Крутого Яру йде берегом добрий ліс, а далі високий берег знову підсунувся до Дніпра й випнувся горою на 50 сажнів заввишки, прозваною Лисою через те, що на самісінькому її версі, над зеленим лісом, жовтіє сипучий пісок. Лисою звав її у своїх записках навіть посол німецького цісаря Ерх Лясота, що проплив повз неї Дніпром року 1594-го.

Лису Гору видно здалеку: з міста Олександрівська (18 верст), з острова Хортиці й навіть із гори, що на захід од Кічкасу (28 верст). Це — дуже цікаве з'явище.

На версі, який досить великий, гора має кілька глибоких розлогих ям, і в одній із них з-під кореня осокора, з піску, пробивається чимале джерело. Криниця там ніколи не висихає і взимку не замерзає. Народні перекази твердять, що сю криницю викопав апостол Андрій, коли, їдучи Дніпром із Царгорода хрестити Русь, деякий час пробував тут. Околишні люди ще й тепер мають цю воду за святу й цілющу.

По Лисій Горі, кажуть, чимало трапляється гостряків од стріл, стрепен та іншої зброї. У давні часи, за переказами, од Дніпра до Лисої Гори було сажнів 50 берега з лісом; коли ж я приїздив сюди року 1916-го, то весь той ліс уже було змито Дніпром, і навіть підрізано водою й саму гору сажнів на десять. Можливо, що за кілька десятиріч і верх гори з криницею впаде в Дніпро. Од Хортиці до Лисої Гори скелі ще не покидають Дніпра і утворюють під його правим берегом кілька забор: Велику Розу-мівську, Терлівську та Домаху. З островів же на сій частині Дніпра чималих два: Старик — під лівим берегом, одразу ж, нижче Розумівки, та Крутоярський — посередині Дніпра, проти Крутого Яру. Про інші острови (коси) нема чого і згадувати, бо їх то намирає, то руйнує вода.

Нижче Лисої Гори на три версти простяглася правим берегом низина, вкрита ще й зараз чудовим лісом. Зветься вона Наливачем, певне, через те, що в повідь наливається водою. Проти Наливача на середині Дніпра лежить забора Посередівська.

Від одного мисливця, якого здибав біля Лисої Гори, я чув, що по лісах, навкруги гори, ще в ХХ сторіччі водилися дикі кози, але до 1916 року їх вибито вщент. Вистріляно навіть вовків, і в Наливачі тепер найбільшим звірем залишилася лисиця. Полювати на неї з'їжджаються до Лисої Гори пани-поміщики з усіх околиць і тому, треба думати, що й цього дорогого звірка скоро тут не буде.

Нижче Наливача берег підходить до Дніпра, невисокою горою, а велика річка підмиває її й рушить землю у воду й, перенісши на кілька сот сажнів, насипає з неї коси й острови. Казна витрачає великі гроші, аби одвернути Дніпро від правого берега, та це їй не вдається. За півтори версти від Наливача лежить велике село Міклашевського (селяни звуть його Матлашем) — Біленьке. Прозване воно так від балки Біленької, що прямує проз нього. Купивши тут землю від генерал-поручника Каменського, Міклашевський року 1803-го придбав у графа Розумовського, в Гадяцькому повіті на Полтавщині, кріпаків і переселив їх у Біленьке, до того ж, зібрав сюди ж таки всіх запорожців, що лишилися на його землях од часів зруйнування Січі.

Над селом Біленьким, на високій горі, міститься сила могил. Найбільша з них, що зветься Товстою, року 1860-го була розкопана Забеліним, причому тут знайдено шматки від давньої колісниці та кінську зброю. Глибоко в могилі виявлено три домовини, а в одній із них, під дошками й соломою, було чотири кінських кістяки з вуздечками срібного набору. Дві інші домовини не відомо хто пограбував, і тільки в тій печері, що її прокопали і нею лізли злодії, було знайдено загублену золоту бляшку та уламок меча.

В селі Біленькому року 1916-го я застав перевіз на поронах, якого раніше не було. Нижче села під лівим берегом Дніпра лежить великий, порослий добрим лісом острів Тарабаш, відмежований од берега широкою протокою Грузькою. Ще нижче — аж три невисоких острови. Проти третього з них із правої руки в Дніпро спускається балка Червона, що відділяє землі Міклашевського від володінь Струкова. Вона крутобока, красива і вкрита дубами та грушами. Зараз нижче устя — висока гора; над берегом вона репається, осідає лавами й сунеться до Дніпра разом із деревами й кущами. Ця місцевість у селян зветься Заломами й, певно, колись була запорожцям доброю схованкою, бо має багато глибоких та широких розщелин і печер.

Неподалік тих Заломів є дивне місце, яке старі діди звуть Гульбищем. Це — вузький ріг гори, ідо підступає до Дніпра, оточений кручами,

вкритий лісом. Звідти чарівний краєвид на Дніпро та Великий Луг. Про Гульбище оповідають, що нібито колись на сьому розі стояв кам'яний стіл із кам'яними лавами навколо, а під кручею був у запорожців льох із горілкою та медом, і що се місце було найулюбленішим для їхньої гульні. Тепер ні стола, ні лав немає, і важко повірити тому, що в запорожців для втіх було якесь одне місце; певніше, що стіл та лави — це пам'ятки давніших народів, як і "ліжко Сагайдака" в Сагайдачному, що вище Хортиці, й не можна ще раз не пошкодувати, що наші вчені не досліджували Великого Лугу раніше.

Недалеко за тими Заломами, понад Дніпром і його протокою Тарасом, лежить село Верхньотарасівка. За переказами селян, ці назви походять од запорозького військового старшини Тараса, який сидів тут зимівником ще задовго до скасування Січі, а саме року 1770-го.

Після знищення Січі Верхньотарасівка з околицями дісталася казні, а 1778 року була пожалувана царицею Катериною статс-дамі Браницькій. Та продала ті землі із селом Лессію, а він уже року 1802-го спустив їх Струковій, чий рід і досі володіє Верхньотарасівкою. Проти цього села на Дніпрі кілька островів із шелюгами та дрібним лісом. Тут же міститься й перевіз перонами у Великий Луг, а лугом пролягають шляхи на лівий берег до сіл Благовіщенського та Балки.

У селі Верхньотарасівці живуть не чисті українці, бо власники села, ще за часів кріпацтва, маючи винницю та сукноварню, переселяли сюди своїх кріпаків із Московщини.

За Верхньотарасівкою вигляд правого берега Великого Лугу одразу відміняється: надбережні гори із 60 сажнів знижуються до 44-46 і відступають на 5-6 верст од Дніпра, а через те балки, які впадають у Великий Луг, уже мають не такі сторчові боки.

Неначе зрадівши, що можна розлитися ще ширше, Дніпро починає відкидати протоки праворуч, підходячи до самісіньких гір. Біля

Верхньотарасівки од нього витікає протока Тарас, трохи нижче — Нажора, а через п'ять верст — одразу дві великі протоки — Перебій та Бугай. Слідом за протоками на правий берег Дніпра переходить і Великий Луг, так що від Верхньотарасівки аж до нижчої Лисої Гори, що біля Нікополя, Дніпро тече, оточений плавнями з обох боків, і з пароплава лише подекуди, понад деревами, видно попід горою за п'ять верст поміщицькі оселі: Нейдорф, Маріїндорф і, нарешті, — невелике село Підгородню.

Їдучи Великим Лугом року 1916-го, я застав, що біля Верхньотарасівки річку Тарас перегачено кам'яною греблею (певне, щоб не витікала вода з Дніпра), проте вона вже промила собі хід, і в неї можна було заїхати човном.

Ліси по річках Тарас, Нажора, Перебій та Бугай, — збереглися до наших часів ще добре, за винятком міцних порід; навпаки — на лівому боці Дніпра проти цього кутка Лугу тягнуться майже зовсім оголені від лісу плавні, лише з лозою та очеретом.

Річка Бугай, пробігши впоперек плавні біля п'яти верст і взявши в себе Перебій, Нажору й Тарас, сягає слободи Підгородньої, а нижче неї зустрічається з півночі з крутою балкою Березуватою. Власниця землі між річкою Бугаєм та цією балкою Яковлева охрестила сей ріг "Мисом Доброї Надії". Коли зійти на гору від її маєтка до Чотирьох могил, то можна побачити чарівний краєвид: під ногами стелеться безкрайнім зеленим килимом Великий Луг із поплутаними по ньому протоками та озерами а на заході, над лісами, піднімається високою шапкою Томаківський острів — стародавнє запорозьке гніздо.

Відразу за слободою Підгородньою Бугай знову випускає із себе річку Тарас, тільки вже не праворуч, а ліворуч, сам же здобувши назву Джугана, відкидає у праву руку велику затоку, біля якої лежить село великого князя Михайла Миколайовича — Гола Грушівка. На високих берегах Джугана й Бугая недавно було багато хрестів над домовинами запорожців, похованих за часів Нової Січі (1739 — 1775 роки) й пізніше.

На місці, де тепер село Гола Грушівка, за доби Запорозжя, завжди були оселі старих січовиків-пасічників. Стояла тут у них навіть капличка. Називалася ця місцевість Голою Грушівкою ніби через те, що сюди доходила велика й довга балка Грушівка "наголо" вкрита колись на протязі 30 верст самим грушевим лісом. Теперішні селяни не так пояснюють назву: нашу Грушівку, кажуть вони, звуть "Голою", що ми самі голі й босі, а голі через те, що не маємо землі.

Коли запорозькі землі роздавалися вельможам, то за Голу Грушівку зчинилася велика сварка між князем Вяземським, князем Прозорокським, графом Чернишовим, графом Толстим. Всякому хотілося захопити цей чарівний куток собі, і тільки вже Потьомкін погодив вельмож і присудив землю Толстому, від якого вона через кілька рук перейшла в рід великого князя.

На запорозькому кладовищі Голої Грушівки, недалеко від теперішньої церкви, ще досі збереглося кілька козацьких хрестів.

На розі, що випнувся у Великий Луг між Джуганом та Річищем, помітні окопи, хоч, певно, вони не запорозьких рук, бо для січового нечисленного війська вони були б дуже просторі: коли б ті окопи випростати, то сягли б верст на дев'ять.

Південніше окопів є низина, по якій розкидані піски. Вона зветься Сірківкою, бо там останні роки свого життя перебував славний кошовий отаман Війська Запорозького Іван Сірко. Як відомо з історії, цей лицар, занедужавши тут, на своїй пасіці, року 1680-го, помер першого серпня. Його тіло наступного ж дня запорозьке товариство дуже урочисто перевезло річками на військовому байдаці до Січі, що була тоді в усті Чортомлика, і за козацьким звичаєм поховало там із пальбою, насипавши над домовиною великого запорожця чималу могилу.

Нижче Голої Грушівки Джуган, що тут зветься Річищем, себто старим ходом Дніпра, робить велике коліно, врізуючись у плавню низьким

місцем, що називається Пеклом. Повертаючи далі на північ, а потім на захід, прямує до Томаківського острова. Тут Річище відкидає од себе праворуч річку Ревун, яка обходить острів із півночі й прийнявши до себе річку Томаківку, впадає разом із нею в Чернишівський лиман. Тим часом Річище прямує до цього ж лиману з південного краю Томаківського острова.

На північ від острова, біля уста річки Томаківки, — чимале озеро Калинівське. Воно, разом із Чернишівським лиманом та численними затоками Річища, в недалекі часи дивувало силою риба, що там ловилась. Тепер тут риби кілька разів менше, хоч усе-таки вона ловиться добре.

Недалеко від Томаківського острова лежить велике село Чернишівка, перехрещене урядом у Красногригорівку, яке Чернишівський лиман розмежовує на дві половини. На місці південної Чернишівки ще за часів Старої Січі сидів зимівником запорожець Черниш, чиїм ім'ям і назване і село, і лиман, і та балка, що наближається до Чернишівського лиману зі степу. З часом навколо зимівника Черниша виросло таке велике людне село, що частина його перекинулася на північний бік лиману.

Опріч балки Чернишівки, до лиману підступає довга балка Кам'янка та річка Томаківка. Всі ці балки й річки скелюваті й похмурі на. Вигляд, а хрести над могилами запорожців, рясно колись розкиданих понад балками, переконують, що козаки любили сю місцевість і тулилися зі своїми зимівниками до Томаківського острова. Та воно й не дивно, бо острів той, відомий з історії під назвою Буцький не раз, із XVI століття був осередком Запорозького Війська.

Перші відомості про те, що на Томаківському острові була Січ, маємо з польських джерел, із оповідань, писаних про подорож, шляхтича Самійла Зборовського на Томаківський острів, де він року 1583-го був на січовій раді обраний гетьманом. Наш історик же М. І. Костомаров гадає, що Січ була тут ще з року 1568-го. Це цілком можливо, бо цей острів, дуже придатний для існувадві на ньому козацької громади. Із заходу

його відділяє од степу Чернишівський лиман, через який ніяк не могли дістати запорожців тодішні гармати, бо він має біля трьох верст ушир; із півночі до нього важко підійти черед озеро Калинівське та цілу низку річок, що течуть у кілька рядів, а саме Ревун, Ревуча, Бистрик, або Ревунець, і Томаківка; зі сходу ж та півдня він оточений пущами Великого Лугу та Річищем. Сам. Острів досить високо підіймався над околицями, був у байраках зарослий грушевим та дубовим лісом, на верей ж мав степ із найкращою соковитою травою, а це для запорожців неабиящо, бо давав їм змогу під час облоги випасати коней біля самісінької Січі. Весь острів має навкруги шість верст і містить 350 десятин ґрунту.

У наші часи околишні селяни звуть острів Буцький, або Томаківку — Городищем через те, що на ньому досі збереглися руїни окопів Запорозької Січі, Заховалися вони в найдальшому від степу кутку, за—Чотирма, могилами, над критим берегом Річища; при чому Січ мала окопи лише з боку степу; од річки ж їх або зовсім не було, або вони за чотири століття підмиті водою Остання гадка, цілком можлива, бо коли я оглядав Городище року 1882-го, то бачив, що трохи на південь од Січі весняна повідь Річища. так дуже підмила крутий берег, що він ізсунувся в Річище разом із деревами и кущами, що на ньому росли.

Поводатарі мої — хлопці з Чернишівки, показували мені під кручею Річища велику печеру, котру вони звали норою, кажучи, що там у запорожців містилася скарбниця. Печера та од води мала, біля півтора сажня заввишки і стільки ж завширшки, але швидко вужчала й поділялася на три нори, з яких одна йшла вгору, друга спускалася глибше, а третя, вузька, як щілина, повертала праворуч, Коли я трохи полазив по тих печерах, то мені стала цілком зрозуміло, що всі 141 нори — наслідок роботи дощової води, яка надходила, сюди із січових окопів. Це була підготовка до такого ж залому берега, який трохи раніше стався на кілька десятків сажнів вище. Проте чернишівці, не тільки діти, а й старі, впевнено кажуть, що тут був у запорожців льох.

Окопи, що збереглися від Січі, мають упродовж 300 сажнів, із ворітьми посередині; зі сходу — 156 сажнів, а із заходу — 86. Подекуди

понад окопами є неглибокі ями, що натякають на якусь бувшу там будову.

Січ Запорозька була на Томаківському острові не тільки в XVI, а й у XVII столітті, саме під час найтяжчої боротьби козацтва з поляками, в роках 1625 — 1638-му, коли, напевне, з примусу польського уряду Січ було перенесено на нездатний до оборони Микитин Ріг. Проте ще й після того, як не стало Січі на Томаківці, сей острів усе ж таки лишався одним із осередків запорозького бурлацтва, й історії відомо, що Богдан Хмельницький, врятувався року 1648-го з польської Чигиринської в'язниці втечею на Запорозжя і, не наважуючись іти одразу на Січ, бо там тоді стояла польська залога з комендантом, знайшов собі притулок на Томаківському острові, де здібав аж три сотні запорозьких козаків. Тут же, на старому городищі, завжди перебували ватаги січових рибалок.

Окрім окопів на Томаківському Городищі ще є ознаки запорозького кладовища біля могил у східній частині острова. Хрести там, як кажуть чернишівці, додержувалися до 1870-х років, тепер же всі вони побиті й розібрані темним людом на будову. Я чув од поводитарів, що на Томаківській Січі стояла запорозька церква, та тільки ще не за їхньої пам'яті її підрізало Річище й понесло за водою.

За останні роки околиці Томаківського острова занадто змінилися. По горі над обома Чернишівками, перетинаючи балки Кам'янку й Чернишівку, протяглася друга Катерининська залізниця й на руїнах запорозької Січі та на лиманах і протоках Великого Лугу розлягається луна від гудків важких паровиків, що мчать залізними коліями. Недалеко Чернишівки покопано рудниці й сюди навезено чимало чужосторонніх робітників та зібрано багато всілякого захожалого люду. Побувати тепер на острові Томаківці дуже легко, — треба тільки стати на станції Катерининської залізниці "Марганець", від якої всього півтори версти до Чернишівки, а звідси вже зручно переїхати на Городище човном.

Нижче Чернишівського лиману Річище разом із плав-нею, одступає далі від берега, до нього ж підливається довгий лиман, порізаний косами

та островами з дуже низькими берегами. Одного разу, року 1882-го, заїхавши в цей лиман од Чернишівки каюком по річці Прогною, я так заплутався між островами, що й ночував на лимані. Та й наступного дня не зумів повернутися назад до Прогною. Довелося мені два дні пробути між чайками (мартинами), куликами та дикими качками і тільки тим я врятувався, що сажнів на сто перетяг каюка травною з лиману в Річище, і вже річкою приплив у Чернишівку, зовсім знесилений, бо вже не вистачало їжі, а гнати човна довелося проти води.

Цей плутаний лиман сполучається з великим лиманом Новопавлівським, над яким під нижньою Лисою Горою розташувалося село Новопавлівка. Напроти цього села в Новопавлівський лиман вливається кількома протоками Річище, і разом вони впадають проти Лисої Гори в Дніпро.

З Лисої Гори, яка кручами підступає до Дніпра, відкривається величний краєвид: під ногами Дніпро, острів Орлова та Великий Луг до самісінького Кам'яного Затону (Кам'янка); на захід — Нікополь із його будинками й пристанями, а на схід — ціла низка лиманів і, як на долоні, острів Томаківка, до якого навпростець вісім верст. Коли на Лису Гору зійти під час повені, то здається, що стоїш серед моря, настільки вся площа Великого Лугу залита водою, і тільки зелені дерева, що виглядають своїм гіллям із плеса, нагадують, що незабаром повідь спаде і, замість моря, тут знову зеленітимуть острови.

Головне русло Дніпра, наблизившись у плавні до Лисої Гори, знову розділяється на дві протоки, що оточують майже круглий острів Орлову. Притому Дніпром зветься ліва протока, а права називається Орловою. Над цією-от протокою, що разом із річкою Лапинкою оточує великий ріг, Микитин, року 1638-го, за кошового отамана Війська Запорозького Лутая, козаки сіли кошем і впорядкували тут Січ. Сталося це, можна гадати, з примусу. Придушивши цілу низку козацьких повстань, що були під проводом Сулими, Павлюка, Остряниці й Гуні, поляки добралися до самісінької Січі, що стояла на Томаківському острові, а позаяк те легко їм далось, то вони тільки на тій умові повернули Війську Запорозькому його

самоврядування, щоб кіш перейшов з острова на берег, де польському урядові було зручніше здійснювати за ним свій нагляд. Запорожці збудували Січ неподалік свого давнього гнізда, на Микитиному Розі, а поляки зразу ж поставили поруч із нею свою фортецю, де тримали біля 1000 жовнірів з комендантом-шляхтичем.

Проте незабаром з'ясувалося, що обране під Січ місце зовсім до того не придатне, бо річка Орлова дуже підмила під Січчю берег і зруйнувала січові будівлі. Через те на Микитиному Розі запорожці пробули тільки 14 років, до 1652-го, хоча слава цієї Січі велика, бо тут року 1648-го на січовій раді Військо Запорозьке ухвалило дати поміч Богданові Хмельницькому й одностайно з ним стати в оборону прав козацтва та волі українського народу. Тут же Хмельницького було проголошено гетьманом і надано йому від Війська клейноди і знайдені заховані по пісках гармати.

Після переходу Січі року 1652-го на устя Чортомлика, на Микитиному Розі, аж до скасування Війська Запорозького в році 1775-му, лишилася козацька залога та уряд запорозького перевозу через Дніпро на татарський берег, до Кам'яного Затону, до якого від Микитиноного Рогу біля трьох верст. За часів Нової Січі в Микитині стояло 40 хат, де жили урядові старшини: шафар, підшафарій, підписарій і товмачі; на околицях його було розкидано аж 300 зимівників запорожців.

Із часом Орлова дедалі дужче підрізала Микитин Ріг, і нарешті, велика повідь 1846 року обвалила у воду й залишки січових окопів, і каплицю, яка зберігалася замість січової церкви, і січове кладовище разом із кістками запорозького лицарства.

Нині на околиці Нікополя є руїни від окопів, та ті окопи викопані не запорозькими руками, а російським військом та українськими козаками під час походу на Кизикермен і Тавань року 1695-го під проводом боярина Шереметева та гетьмана Мазепи.

З пам'яток Запорозжя в Нікополі досі зацілів запорозький зимівник, невеличка гармата, знайдена недалеко від міста у Великому Лузі 1872 року, хрест із січової церкви та ще чимало церковних речей у самому соборі.

Ліси на околицях Нікополя та на острові Орловому переведено й понівечено, мабуть, найдужче з усього Великого Лугу, а проте ще року 1916-го нікопольські мисливці хвалилися мені, що на Орловому острові їм найкраще полювати.

Лівий, або південно-східний берег

Далеко менше пам'яток запорозького життя лишилося на лівому, або південно-східному березі Дніпра. Це цілком зрозуміло; ті землі ще з часів татарської руїни й до Нової Січі належали татарам. На лівому боці Дніпра запорозька влада була дійсна тільки між річками Ореллю та Самарою. Пізніше козаки захопили ще річку Вовчу й Кальміус, хоча татари раз у раз порушували січові права на ці займища й любесенько кочували цими берегами зі своїми кіньми й худобою. Що ж до річки Московки та Кінської, які впадають у Дніпро у верхній частині Великого Лугу, то перша була татарською до року 1739-го, а друга — майже до кінця існування Запорозького Війська. Одна з балок, що прилягає до Московки, біля якої стояла оселя мого батька, й досі зветься Мечетною, бо там ще в XVIII столітті була татарська мечеть.

Проти верхнього краю Великого Лугу та нижньої частини острова Хортиці впадали дві річки із назвою Московок: вище — Суха, й нижче — Мокра, яка вливаючись у Дніпро біля міста Олександрівська, сплуталася з Дніпровою протокою Кушугумом. Устя обох тих річок за часів Запорозжя були затінені гарним дубовим лісом, і тут же, користуючись із того, що на Хортиці завжди містилася запорозька застава, дехто з козаків, незважаючи на те, що обидві Московки належали татарам, сиділи на їхніх устях зимівниками. Року 1738-го російський генерал Мініх, під час походу на Крим, збудував над Мокрою Московкою невелику фортецю там, де тепер середина міста Олександрівська. Та фортеця

відразу ж після війни була залишена росіянами, а натомість року 1770-го за нової війни Росії з Туреччиною, при усті Мокрої Московки царський уряд почав будувати форштат, окопаний валом, а між обома Московками звів велику фортецю, яка мала бути головним бастіоном нової Української лінії.

За того будівництва було знищено багато кремезних дубів, як на Московках, так і у Великому Лузі. З приводу вирубання лісу Кіш Війська Запорозького посилав скарги російським генералам і навіть цариці Катерині II, та тільки ті слова лишалися без відповіді; ліс і далі рубали й не тільки на будову, а й на дрова.

21 травня року 1771-го, коли велика Олександрівська фортеця ще не була закінчена, командуючий російською фортецею повів своє військо з Олександрівська понад Великим Лугом на устя річки Кінської. Добудували цю фортецю в 1775 році, коли саме загинула Запорозька Січ, а року 1777-го вона вже як непотрібна була скасована; москалі ж, що перебували в Олександрійську, оселилися Солдатською слободою, яка існує й досі, біля міста.

Сам Олександрівськ довго скидався на село, і тільки з прокладанням повз нього залізниць почав зростати. Тепер він став значним містом із гарними просвітними будинками. Від нього Великим Лугом ходять пароплави через Нікополь до Херсона.

Із козацьких пам'яток в Олександрівську можна вказати лише на домовину останнього кошового отамана Задунайської Запорозької Січі Йосипа Михайловича Гладкого, що року 1828-го проміняв бунчук кошового отамана на чин генерал-майора російського війська. Його могилу можна й зараз бачити на старому кладовищі недалеко від церкви. Там є надгробок, поставлений онуками.

Про місцевість, де нині місто Олександрівськ, дід Нагірний, що року 1884-го мав дев'яносто шість літ, розказував Я. П. Новицькому, між іншим, таке:

"Річка Московка була глибока, і по ній було багато звіра й птиці. Жили й тут запорожці. Як не було ще тут кріпості, то в плавнях і скрізь понад Московкою був такий ліс, лоза та очерет, що й звір не пролізе, а як пригнали 10 000 лапотників копати вали (будувати кріпость), то вони все за одну зиму звели".

Там, де річка Московка впадає в Дніпро, від неї одбивається протока, що сполучається з Дніпром і відразу ж відходить од нього в ліву руку. Та протока зветься Кушугумом. Відмежувавшись од Московки й Дніпра, Кушугум тече до німецької колонії Шенвіза, а далі попід степовими горами на південь до злиття з річкою Кінською. Ширина Кушугуму невелика, але глибина за весняної повіді сягає трьох сажнів, так що в нього заходять навіть берлини з вантажем. У першу повінь (березень) вода з Московки тече Кушугумом до Дніпра, а за другої (квітень-травень) Кушугумом тече Дніпрова вода. Восени Кушугум подекуди пересихає й поділяється на плеса.

Дід Нагірний так оповідав про Кушугум:

"Кушугум-річка взялась з Московки; вона вузьенька, та глибока була зпрежду, — така вона й тепер. Колись по ній ріс очерет, як ліс, і водились бобри й виндихи. Біля Кушугума, над кручами, де тепер німецький Шенвіз (колонія), жили колись турки; жили вони, кажуть, в ямах, як собаки: накида туди бур'яну, трави, листя та й зимує. Це давно діялось: як ще границя турецька була по Оріль-річку. Там, де тепер огороди й хати Шенвіза, над Кушугумом, було турецьке кладовище. Запорожці, як зігнали турка, — оселились скрізь по плавнях, де високі гряди. У них була велика сила коней, скоту, а деякі діди-сидні дуже кохались у бджолах. І козацьке кладовище було, кажуть, в кінці Шенвіза, понад Кушугумом, біля турецького".

Я. П. Новицький у книжці "Народная пам'ять" доводить, що німці в Шенвізі часто знаходили на своїх огородах та дворах, копаючи ями, російські гроші часів, коли відбувалися походи на Крим, а саме Анни Іванівни, Єлизавети Петрівни та Катерини II. Натрапляли німці ще й на глиняні баклаги й інші речі.

Ідучи понад Кушугумом залізницею, що прямує з Олександрівська на Севастополь, проминемо зразу слободу Миколаївку, а далі, перетнувши балку Суху, дістанемось до балки Виноградної. Про сю балку старі діди розказували Я. П. Новицькому:

"Тут ріс виноград, а запорожці сиділи хуторами і розводили садки. Тут були і терни густі, де стояли козацькі пасіки. В тім годі, як межували землю панам, в Круглику (ліс біля устя Виноградної) жив запорожець. Як почув він, що земля панська, — покинув свою хату та пасіку і подався за Дунай під турка".

Через дві версти, там, де зі степу простяглась до Великого Лугу балка Дубова, лежить село Кушугумівка, або Велика Катеринівка. Це село відзначилося тим, що коли вмерла його власниця графиня Літто (Скаворонська), а потім — і граф (в 1830-х роках) і прибув якийсь новий спадкоємець, то кушугумівці почали бунтувати, вимагати собі волі й навіть послали депутатів до наказного отамана Азовського козачого війська (бувшого Задунайського Запорозького), щоб узяв їх у військо. Та Гладкий не мав на те влади, і кушугумівців було за те дуже покарано.

Весь цей куток Великого Лугу належить нині графу Канкріну.

Біля Балабиної залізниця перетинає край Великого Лугу. Місцевість тут надзвичайно чарівна, а найбільше у повінь, коли луг залитий. Для всякої водяної птиці скрізь велике привілля, і з вікна вагону здається, що поїзд летить серед моря, оздобленого рослинами.

Нижче Кушугумівки надбережні гори стають вищі й красивіші. Від балки Сухої та до Дубової підіймається сажнів на сорок заввишки гора, яку старі люди називають Шпиль-горою. Про неї у селі Кушугумівці Я. П. Новицький записав року 1885-го від старого діда Орла ось таку легенду:

"Од слободи Кушугумівка аж до Сухої балки потяглась Шпиль-гора. Розказували старі люди, що як задумав Потьомкін зігнать запорожців, то вислав генерала з військом на Шпиль-гору і давай палити з холостих пушок у Кучугури.

Там, кажуть, був їх стан. Запорожці посідлали коней і всі сорок тисяч вискочили з Великого Лугу. Кожна тисяча стала окремо, а попереду ватажки так і заграли кіньми. Генерал обвів військо очима й каже: — "Ну, братця, забирайте своє добро та виходьте на Дністровські лимани, бо тут будуть селитися слободи", — повісили запорожці голови та й подалися до куренів... — "Бодай, кажуть, Потьомко, твої діти стільки заслужили, як ми в тебе!"

Запорожці, кажуть, як виходили з Великого Лугу, то прощались: — "Прощай, батьку, Великий Луге. Не звели ми тебе, не зведе ніхто, поки світ сонця".

Так думали запорожці, та не по-їхньому вийшло: земля пішла в поділ, і за старих панів ліс ще держався, а як настали молоді — все вирубали, все пішло димом. У інших панських плавнях по десять год й більше риндували ліс явреї і палили його на вугілля, а тепер од того лісу й сліду не зосталось: все попсовано та сплюндровано".

За Кушугумівкою Севастопольська залізниця пролягає долиною між горами та річкою Кушугумом, а за слободою Катеринівкою (Мала Катеринівка) перерізує плавню саме, де річка Кінська впадає у Великий Луг і бере в себе Кушугум.

Річка Кінська дуже характерна. Вода в ній, коли порівняти з жовтою Дніпровою, здається зовсім синьою і прозорою. Маючи зовсім окрему істоту, Кінська, впавши мимоволі в протоки Дніпра, не хоче з ним єднатись, а коли місцевість примушує її до того, то вона незабаром знову відбивається од нього, і так плине аж до самісінького Дніпрового лиману. Під час весняної поводи Кінська тече, змита Дніпром, а проте все-таки виривається своєю окремою синьою течією.

Зараз же після зустрічі з Кінською річка Кушугум повертає від неї в глиб Лугу, а східною межею Великого Ауту до самого його південного краю, стає річка Кінська.

На усті Кінської, біля Великого Лугу, розташувалося велике село Царицин Кут, або Підстепне. Лежить воно на бувшому татарському березі Кінської, і через те запорозьких пам'яток тут шукати нічого, хоч після зруйнування Січі запорожці селилися і в цих місцях.

Через три версти нижче устя Кінської в неї вливається зі степу річка Янчокрак, а ще три версти нижче — річка Карачокрак. Обидві вони відомі з історії походів російського війська на Крим у XVIII столітті, бо на цих річках, як і на Кінській, царська армія завжди ставала табором на перепочинок. Тут же перепочивали й запорожці, що брали участь у тих війнах.

За устям Карачокраку річка Кінські Води повертає в свою течію на захід і понад крутим берегом підходить до села Скельки, а далі, звужуючи Великий Луг, підступає до устя балки Маячки й села того ж наймення. Від Маячки надбережні гори ідуть знову на південь, річка ж Кінська тече прямо, наближаючись до Дніпра й лишаючи по ліву руку од себе широку низину, вкриту цілою низкою озер та лиманів, які, напевно, були колись її водотокою. Понад сими озерами під горою лежать села: Златопіль, Павлівка, Балки та Лизаветівка, що були залюднені вже після зруйнування Січі.

Далі Кінська ще більше бере на північ і, проминувши містечко Благовіщенське та село, Іванівське, входить у великі піски, що високими кучугурами підступили до неї з лівого боку і простяглися аж до села Водяного на 18 верст. Піски тут пересипаються з місця на-місце і ходять, як хвилі на морі, збігаючись у чималі кучугури, порослі подекуди шелюгами.

Місцевість, ця колись не була така мертва та піскувата, бо в ямах поміж кучугурами іноді трапляються ознаки перебування тут людини, а саме: черепки з посуду, маслаки й мідні гостряки від стріл.

Ще починаючи з Маячки, річка Кінська, збираючи з Великого Лугу все більше потоків Дніпра, дедалі ширшав і, добігши до Благовіщенського, стає вже широкою і дуже красивою річкою. За селом Іванівським вона відкидає од себе протоку Перебій, а сама, маючи з лівої руки піски, а з правої — ліси Великого Лугу, сягає урочища Паліївщини і тут впадає в головну течію Дніпра. Тільки це сполучення Кінської з Дніпром ненадовго, бо через шість верст вона знову відмежовується од Дніпра на південь і спочатку під назвою Перевал, а далі під власним найменням, добігає до села Водяного і вливається в лиман, з яким підходить до села Кам'янки (Малої Знам'янки), щоб знову впасти в Дніпро біля окопів стародавнього урочища Кам'яний Затон. На цьому місці й кінчається Великий Луг і починається Базавлуг.

Кам'яний Затон козаки знали з часів існування Запорозького Війська. Дехто гадає, що саме тут було головне місто татарського ханства Саміс. За доби Запорожжя в цих місцях стояла татарська залога в митниця, щоб збирати мито з крамарів, які через Микитине та Кам'яний Затон їздили до Криму. Ще пізніше, а саме року 1696-го, за указом Петра I, тут було споруджено фортецю на велику доуку запорожцям, які ще раніше вигнали татар із цього місця і мали Затон своєю власністю.

1858 року, за свідченням О. С. Афанасьєва-Чужбинського, тут, на засипаній пісками площі од перевозу через Дніпро до Кам'янки, багато траплялося орнаментів од будинків бувшого колись міста, а діди в той

час ще пам'ятали, що між кучугурами пісків були ознаки бруку, напівзнесені кам'яні огорожі та рівчаки, викладені каменем. "Після бурі, — дише дослідник, — ще й тепер на місці городища зустрічаються мідні й золоті гроші та уламки золотих речей, і не так давно знайдено тут силу таких предметів, та всі вони потрапили в непевні руки".

Року 1916-го оглядаючи Кам'яний Затон, я ледве міг розпізнати контури фортеці, збудованої з наказу царя, настільки її вали засипало пісками.

На південь од Кам'яного Затону та села Кам'янки розлігся Білозерський лиман, у який з півдня впадав село Велика Знам'янка, що вславилося своїми виноградниками та іншою садовою. Ця місцевість відома ще з давніших часів, ніж Кам'яний Затон. Над Знам'янкою зводиться гора, що зветься Мамай Сурка, а біля неї балка Мамайка. Збереглися оповідання запорожців про це місце... Неначе під горою біля Білозерського лиману було велике місто франків (генуезців) — Білозерка. Під час татарської руїни, коли на Білозерку напав хан, що здався Мамаєм, Білозерська цариця покинула свій маєток й перебралася за Дніпро, а Мамай, захопивши порожні квартали, заснував тут свою столицю.

Під час розкопок біля Великої Знам'янки знаходять речі скіфської й татарської доби.

В глибині Великого Лугу

Від Хортиці й до села Кушугумівки, що на східному березі Великий Луг тягнеться нешироким закутом, всього в дві-три версти од краю до краю. Тут ще нема чого боятися, щоб заблукати в нетрях, а проте і цей невеликий проміжок лугу оглянути пішки неможливо, бо й на сій вузькій площі чимало покрутилося проток та озер. Од місця, де в Олександрівську міститься пристань, од Дніпра відбивається на схід глибока річка Закутна, яка весняної пори та і влітку, вся заставлена

берлинами. Через півверсти від устя Закутна, ввібравши в себе протоки від річок Московки й Кушугуму, повертає на південь і тече чотири з половиною версти, маючи з правої руки за півтори версти Дніпро, а з лівої за версту — Кушугум. Щодалі, то Закутна ширшає й наприкінці переходить у лиман.

Весь цей закуток Великого Лугу між Кушугумом, Закутною і Дніпром я памятаю ще з 70-х років. У ті часи він був рясно вкритий добрим лісом. Чимало тут навіть дуба. Закутна з її лиманом шуміли очеретами; повсюди безліч дрібних проток і ходити в цій місцях можливо було, тільки роздягнувшись. Року 1916-го я застав у цьому кутку великі зміни: ліс дуже порідшав, дуби зовсім зникли, очерети щороку скошуються, і вони вже не виростають такі високі, як колись, і сам закуток утратив свій первісний вигляд і став для мешканців Олександрівська місцем для прогулянок.

Устя річки Закутної поширене й поглиблене черпалкою, зветься Оріховою бухтою. З одного боку бухти стоять залізничні вагони та лежать накидані бунти всякого вантажу й краму, а проте з другого боку ще збереглися велетні-осокори по 15 сажнів заввишки та зелені верби. Вони купають у воді свої гнучкі віти, нагадуючи про давню велич Великого Лугу.

Відпливаючи якось уранці 1916 року з Олександрівська до Херсона пароплавом, саме під час сходу сонця, я, стоячи на палубі, прямо зачарувався краєвидом устя Закутної, захищеного вербами та осоками, острова Хортиці — стародавнього притулку запорожців, що проти пристані розкинувся довгим високим кряжем, та широкої пелени Дніпра, яка рожево-золотим килимом од вранішньої зорі простяглася на північ до похмурих скель Сагайдачного й на південь до лісів Великого Лугу.

Крім цих річок, у сьому закутку Великого Лугу, а найбільше поблизу Дніпра, лежить кілька чималих озер. Униз від Оріхової бухти, майже до

річки Бандури та й за нею, ліс на лівому березі Дніпра майже вирубаний на дрова.

Взагалі треба сказати, що дорожнеча палива в роки світової війни дуже спричинилася до знищення Великого Лугу.

На версту від устя річки Нижньої Хортиці од Дніпра ліворуч витікає річка Бандура. Пробігши плавно півверсти, вона поділяється на дві протоки, з яких одна, дуже кривуляючи обіруч, простує впоперек Великим Лугом і за півтори версти, нижче Закутного лиману, сполучається з Кушугумом; друга, повернувши на південь, зливається з річкою Домахою, що вийшла з Дніпра на дві версти нижче Бандури, проти острова Розумовського, і теж впадає в Кушугум.

Ще на дві версти нижче з-за острова Розумовського в лівий бік Дніпра витікає річка Мірошник, що, перетнувши Великий Луг упоперек, упадає в Кушугум двома протоками: однією — нижче села Балабине, а другою — вище Кушугумівки, де станція Севастопольської залізниці Кушугум.

Увесь сей куток Великого Лугу, починаючи від Закутного лиману й до річки Мірошника, надзвичайно порізаний протоками. Окремі протоки, впливши з більшої річки й пробігши невелику відстань, кінчаються болотом або озером. Через те перейти впоперек Лугом од Дніпра або до Балабиного чи Кушугумівки ще в вісімдесяті роки було зовсім неможливо — хоч і недалеко впорядковано шлях на Балабине, хоча в повідь його заливає. Ліси в сій частині Лугу збереглися дещо краще, ніж у горішній. Східний край цієї плавні нижчий від західного, і його надовше заливає весняна вода.

Хоч як важко майже до осені переходити через усі горішні плавні пішки, та зате легко досягти їх човном. Коли комусь треба перебратися з Розумівки в Балабине або Кушугум івку, то замість того, щоб їхати Дніпром до Олександрівська, а звідтіля залізницею до станції Кушугум і

зробити понад 20 верст; можна з Дніпра дістатися туди ж річками: Бандурою, Домахою й Мірошником (всього три-чотири версти). Можна пропливти і вздовж усього горішнього кутка Великого Лугу, бо всі річки сполучені одна з одною. Для сього треба перебратися Дніпром у З-кутну, а доїхавши до лиману, повернути в Кушугум та, пропливши до річки Бандури, запливти в Домаху, а з неї — в Мірошник; останньою ж річкою можна знову повернути в Дніпро, або до села Кушугумівки.

Із озер у сьому закутку Великого Лугу найпомітніше Оріхове, яке лежить трохи вище сила Балабиного. Зветься воно так, що в ньому росте багато водяних горіхів. На вигляд вони схожі на бараболю, але з корінцями, як у цибулі. Їдять їх печеними й вареними. Озер же з назвою "Оріхове" у Великому Лузі не одне, і в них горіхи водяться ще й досі. Озера горішнього кутка (а їх чимало) дістали здебільшого назви за прізвищами тих запорожців, що осіли біля них на грядах (сухих місцях) після знищення Січі, як, скажімо: Тригубівське, Цимбалове, Сухинине, Тарасівське, Бережнівське, Кононове та інші.

Коли запорожці, що до зруйнування Січі сиділи зимівниками навколо Великого Лугу по болотах та байраках, довідавшись після падіння Січі, що їхні ґрунти помежовані вже на панів і що їхні діти будуть кріпаками, вони кидали свої хати й переходили у Великий Луг, сподіваючись, що там їх не знайдуть, але пани дісталися й туди, а позаяк запорожці ні за що не хотіли визнавати себе кріпаками, то землевласники погодилися й на те, щоб віддати сухі гряди Великого Лугу, де вже запорожці поставили собі хати, їм же — в оренду за невеликі гроші, і старі діди доживали там віку, рибалючи, доглядаючи бджіл. За прізвищами тих дідів околишні селяни й почали називати річки, озера, гряди або урочища. Проте збереглися ще у Великому Лузі й стародавні назви, як, наприклад: Кушугум, озеро Лукновате (що поросло лукном, себто куширем та іншою водяною рослиною), річка Домаха тощо.

За Кушугумівкою Великий Луг починає розширюватися й проти устя з лівого боку річки Янчокраку сягає найбільшої ширини — 20 верст. У горішньому кутку широкої частини Лугу треба оглянути цілу купу озер,

що звуться Лебедовими. Всіх їх п'ять. Найбільше з них тягнеться на півтори версти. Лежать вони неподалік Кушугумівки між річками Бистриком та Кушугумом, оточені вогкою низиною, вкритою безмежними очеретами, а поміж озерами росте рясна діброва. Це дуже притаманний закуток Великого Лугу, що був колись притулком довгошиїх лебедів. Тепер цю птицю в сих краях і не згадують, бо на лебедових озерах нині плавають лише дикі качки та чайки-риболови.

Не набагато нижче Лебедових лежать два озера, що звуться Кривими. Перше з них являє собою неначе затоку Дніпра й, одбившись од нього версти за дві вище Крутоярського острова, заходить у глибину плавні кількома колінами на три з половиною версти. Ушир це озеро має всього від кількох десятків до півтора сажнів. Друге Криве озеро лежить на дві версти нижче першого і сполучається з ним маленькою протокою. Воно кутасте і схоже на чотири пальці руки, де кожен палець у версту довжини, і сягає те озеро не менше, як півтори квадратної версти.

Вище першого Кривого озера, між Дніпром та річкою Бистрик, проти маєтку пана Міклашевського лежить урочище Печище, помилково зазначене на триверстній карті генерального штабу "Кичище". Від Дніпра воно захищене добрим лісом, із боку ж Бистрика — відкрите. Це доволі висока гряда, на якій помітні ознаки хат і перебування людей. Можливо, що тут були запорозькі заводи. Старі рибалки оповідають, що "тут було запорозьке кишло", себто постійне зборище, але не Січ, бо руїни всіх січей нащадки запорожців звуть городищами.

Недалеко від Лебедових озер, як чув Я. П. Новицький од дідів Стогнія у Краснокутівці та Чорновола у Кушугумівці, на двох височенних, гіллястих дубах запорожці робили башти, а на тих баштах, коли треба було скликати козаків, запалювали вогонь. Очевидячки, це були запорозькі "хвигури".

"Баштові дуби, — казав дід Чорновіл, — були біля озера Лебедового, а далі верст на шість — на Великій гряді, що від межі пана Попова, біля

Кучугур. На цих дубах, кажуть, запорожці становили якісь високі башти, а на них викидали вогонь, щоб скликати козаків нічної доби. Біля дубів, кажуть, жила ціла бурса козаків. Оце як прийде звістка яка від кошового, або повертаються козаки з роз'їзду, то й скликають товариство, щоб розказать, що бачили й чули. Побіля дубів, кажуть, лежав битий шлях через Великий Луг, там, де слобода Янчокрак, через Кінську був татарський міст, одбитий козаками".

Це оповідання доводить, як Великий Луг — ця укрита лісом од степу низина — мала з ним зв'язок, а через степ і з Січчю. Тим зв'язком було світлове гасло. І Великого Лугу, який річкою Кінською межувався з татарськими землями, запорожці ніколи не лишали без оборони, а держали в ньому "цілі бурси", себто відділи свого війська (залоги).

Щодо битого шляху впродовж усього Великого Лугу, то, певно, ним їздили тільки взимку, коли річку вкривала крига. Літом же навряд чи те було можливе, та й яка потреба тоді в такій дорозі, бо з півночі й півдня Великого Лугу текли глибокі річки Дніпро та Кінська, перевозити вантажі ними далеко зручніше, ніж на возах пущами плавнів. Але про цей шлях посвідчують два оповідачі, допитані добродієм Новицьким, та й мені самому доводилося про це чути. Дід Стогній казав: "Од тих (баштових) дубів шлях, кажуть, ішов плавнею скрізь до Кучугур і далі — де тільки жило Запорозьке Військо, аж до Микитиноного перевозу". Він пояснює навіть, коли зник той шлях: "як зруйнували Запорозжя — дуби ще довго стояли, а шлях заріс травою й лісом".

Нижче Кривого озера понад Дніпром, проти Лисої Гори, аж до річки Лопушки, що нижче села Біленького, на 12 верст простягся добрий ліс, порізаний упоперек річками Здурмівка, Музурман та Клокушка. Всі ці річки дуже дрібні й під суху осінь ними плавати можна не скрізь. Опріч річок, тут кілька довгих заток із Дніпра й чимало озер, із яких найбільше — Розсоховате, що взяло під себе найменше квадратову версту.

На тій великій площі плавні було багато урочищ. Над річкою Лопушкою за п'ять верст од Дніпра й острова Тарабоша міститься

стародавнє городище. Воно має навкруги 760 кроків, але по всьому знать, що багато з того городища змито Дніпром і що колись воно було далеко більше. Розкинувшись серед дикої пущі, городище оточене з усіх боків низиною і вербами, шелюгами, очеретами, озерами та болотами, а проте бугор під самісіньким городищем із глини. Це переконує мене в тому, що той бугор, на якому помітні стародавні окопи, був колись частиною правого берега Дніпра, і його відмито видно так само, як і старе Городище проти слободи Капулівки (Баторієва Січ). Зважаючи на те, що це знайдене Я. П. Новицьким городище найліпше закрите від берегів, треба гадати, що на ньому була найдавніша Запорозька Січ у ті часи, коли Військо Запорозьке не мало сили змагатись із татарами й мусило ховатись од них, як, скажімо, ховалися року 1557-го.

Цікаві оповідання про це городище записано у селі Біленькому від діда Пазюка року 1887-го.

"В плавнях Попова є городище, котре ми звемо Великим, а на п'ять верст далі, а плавнях Бродського, — Мале. На обох городищах жили колись турки, а потім запорожці, бо й досі в землі находять багато людських голів та кістяків. До великої води в сорок п'ятому році (1845) Велике Городище було довге й широке, а тепер його й чверті немає — знесло водою. Щогоду, як прибуває весною вода, воно стоїть мов острів. Тут люди знаходили черепки з посуду, маленькі горщики, а год двадцять назад чоловік викопав невеличку мідну вазу. Викопав та й продав шинкареві. Находили тут і гроші срібні, тоненькі та довгі. За старих годів найшов і я раз шагів зо три мідних, а між ними один з хрестом посередині (гроші часів польського короля Жигмонта III).

У тридцятих роках (1830) коло Великого Городища і в плавнях Матлаша жило багато польських утікачів. Тоді люди тікали від лютих панів, а найбільше — від лютих при-кащиків, котрі знущались над ними. Тікали по одному, тікали й сімействами. Тут були ліси, очерети й терни несходжені, а в тих пущах були їхні курені й землянки. Утікачі і всяка бурлачня жили тут літо й зиму. Як випаде, було, холодна зима, то баби з дітьми, було, і просяться до людей у слободу (Біленьку), а мужики так і

пропадали надворі. Розведуть, було, огонь та й гріються день і ніч. Тут утікачі жили, тут діти родились і женились. В слободу не показувались — боялись. Був у них і свій піп із утікачів. Було, як жене інший сина, або дає заміж дочку, то й кличуть того попа. Він обведе молодих кругом дуба тричі, проспівав "отче наш" — от і все вінчання!.."

От як жила воля у Великому Лугу піввіку після зруйнування Січі.

Оглядаючи Великий Луг року 1916-го, я не зміг побувати на лугових городищах, але бачився з одним давнім знайомим орендатором пана Міклашевського — Коробцевим, що живе у селі Біленькому. На моє запитання про городище він мені розповів: "Я часто ходю на полювання побіля річок Лопушки та Змійки. Місцевість там дуже дика. Знаю обидва давні городища, на них збігаються зайці та лисиці під час повіді. Велике Городище од річки Лопушки за півверсти на схід, а Мале, між Змійкою та Лопушкою, — за п'ять верст од першого". Таким чином, обидва стародавні городища ще існують, і їх можливо бачити й у наші часи.

На площі Великого Лугу, що між Дніпром, Кривим озером, Лопушкою та річкою Кушугумом, що вийшла нижче Лебедових озер із Кушугума, доживало віку чимало запорожців. Дід Джигир у розмові з Я. П. Новицьким так схарактеризував їх:

"Як почали ділити землю панам та під слободи, то перше порізали степи на правому боці Дніпра, а потім — і на лівому. На правому боці, під Лисою Горою, жили запорожці — Джерелівський, Кавунник і Посунько. Добре було їм там жити, а як почули, що степ став панським, — взяли й перебрались у Великий Луг. Тут вони й віку дожили. Деякі запорожці жили більше ста год на світі і були такі між ними великі характерники. Джерелівський сам кував рушниці і вмів заговорювати їх. Великий стрілець він був і не боявся ні тучі, ні грому: йому дикий жеребець вухом відкусив, і якби не зліз на дерево, то й носа не було б! Капканами ловив всякого звіра; а то раз як налізло десятків півтора вовків в капкани, — взяли й затягли їх в Дніпро.

Джерелівський завжди охоче давав притулок всім запорожцям, що після зруйнування Січі не пішли на Дунай і лишилися без притулку. Прийдуть до нього та й просяться:

"Пусти, діду, спочить!" — "Спочивайте, добрі люди!" — Годує їх день, годує два, годує й більше, а вони все спочивають. Було, пошле хлопця: "Біжи, хлопку, подивись, що бурлаки роблять!" Вернеться хлопець, дід і питає: "А що?" — "Воші б'ють!" — "Ну, ще, каже, — будуть жить". Через день, другий уп'ять посилає: "А що тепер роблять?.." "Латаються!" — "Ну, тепер, — каже, — скоро підуть"... Так на його мову й виходило: облатаються, подякують та й ідуть з богом".

Жили ще запорожці Канцибери: їх було три брати. Силачі були великі. Один з них жив з сімейством, мав велику хату, а біля його кишла було і запорозьке кладовище. Тепер того кишла й кладовища не зосталось і сліду, — змив Дніпро. Грошовиті люди були Канцибери... Було, йдуть у шинок (в село Біленьке), а за ними народ так і хиле. Викотять бочку горілки — давай гулять... Нагуляються, наспіваються досхочу, заплатять шинкареві — і гайда додому. Жонатий Канцибера був великий галдовник (чарівник) — загалдував свої гроші, і їх ніхто не візьме".

Інший оповідач — дід Орел про урочище Канциберівщина й озеро Канциберівське так розказував:

"Там жив характерник Канцибера, а тепер людей лякають чорти. Колись там така пуца була, така росла палом (висока трава), що й не просунешся. Там, кажуть, колись кричало, реготало і вило на всю плавню".

На східному боці річки Лопушки, що впадала в Кінську, проти села Маячки, розкинулось багато озер, а з них найбільше, рахуючи згори: Царград, Глибоке, Довге, Криве (це вже вкотре?), Розкопанка, Глухе, Осикове, Білоцерковне, Орлове, Річище, Прошесь, Тихе, Волове, знову Криве та Бабіне, прозване так через те, що на ньому збиралися баби

(пелікани). Опріч озер, понад Кінською йшли лимани: Холодний, Дурний, Буроватий, Скелюватий, Крутоватий та інші.

Багато ще й зараз по цих озерах та лиманах риби та дикої птиці, але найбільш цікаве в сій частині Великого Лугу урочище Кучугури. Простяглося воно серед плавні високим, піскуватим кряжем, почавшись біля залізничної станції Попової на північ, за вісім верст, — до озера Довгого і навіть далі за нього.

На сьому місці неодмінно існувало колись велике місто, бо ще за часів Нової Січі поміж кучугурами було чимало мармурових стін і підмурків, а цегли — то скільки хочеш. Про це збереглися й документи в архівах останньої Січі. Під час спорудження Олександрівської фортеці, російський генерал хотів брати з Кучугури цеглу та мармур, але Кіш Запорозький рішуче проти того виступив; не дозволив вивозити камінь і написав генералові, що Військо Запорозьке давно знає про руїни у Великому Лузі давнього городища і має думку, як тільки скінчиться тогочасна війна (1769-1774 рр.), збудувати з мармуру та іншого матеріалу, що є на руїнах міста, нову та велику церкву в Січі.

Ця оборона запорожцями своїх прав на Великий Луг була зарахована війську, як змагання з царською владою, й ніколи не пробачалася.

Досі ті руїни давнього міста почасти вже використані поміщиками для будівництва своїх економій, почасти ж їх позаносило пісками. Ніхто докладно не досліджував Кучугур, і через те понині не відомо, якому народові належало те місто. Народні перекази приписують його туркам; на мою ж думку, запорожці на початку XVI століття не могли застати у Великому Лузі такого значного турецького міста, і коли б і застали, то не зуміли б одвоювати його, тому руїни на Кучугурах треба вважати за сплюндроване татарами генуезьке місто, як і на Білозерці.

Дід Джерелівський подав такі відомості про се урочище:

"У Великому Лузі насупроти слободи Василівки єсть кучугури, а поміж ними глибокі ями (напевне, там повикопували підмурки давніх будинків). Ці кучугури, такі високі та круті, що не всякий на них і зійде; а ями глибокі й заросли дерезою (колючі кущі з червоними ягідками), кущами та хмелем, що не видно й дна. Страшно там: звір живе всякий і виховуються злодії та душогуби. Як жили запорожці у Великому Лузі, то тут було їх кишло. У сьому місці ніяка б сила не звоювала війська. Кучуруги єсть і ближче біля слободи Підстепної, де кінчаються плавні пана Попова і починаються Канкрінські. І тут невилазні урочища, і тут жили запорожці. Біля цих кучугур, на Канкрінській землі, був якийсь турецький город, бо багато знайдено цегли й каміння з фундаменту. Цегла міцна, як камінь. Щоб не затопляла весняна вода, турки насипали високі могили по плавнях і становили по них цеглові двірці. Срібні гроші, мов риб'яча луска, і невеличкі мідні находять люди і тепер. Ще недавно в цих могилах викопували чавунні турецькі казани і якісь мідні труби. Казали й тепер вони єсть у підстепнянських людей. Вони широкі і мілкі, так що з кожного можна нагодувати чоловік десять-п'ятнадцять".

Чому ж так сталося — на місці стародавніх міст тепер піскувати кучугури? Для мене цілком зрозуміло: мешканці міст вирубали навколо себе ліс на будову й на дрова, а позаяк ґрунт на Великому Лузі піскуватий, то вітри з часом і позаносили міста.

Найлегше під'їхати до Кучугур од залізничної станції Попової човном, Кінською, а далі річкою Кривою. Я був на Кучугурах року 1882-го і можу ствердити слова діда Джерелівського: "Сумно на Кучугурах і страшно" — я не зміг примусити себе, щоб зайти в Кучугури глибше, як сажнів на сто: вони ж уперек мають більше двох верст. Коли спуститися з кучугури в яму, виднокіл так зменшується, що бачиш тільки небо та перед очима кущі; коли ж вилізеш на кучугуру, то тільки й уздрієш навкруги безкраї ряди таких-от кучугур, на яких ноги грузнуть у пісках, а вбрання зачіпається за кущі. У цих кучугурах ще довго матимуть притулок вовки та лисиці.

На схід од річки Лопушки й до Верхньотарасівського перевозу вздовж Дніпра тягнеться добрий ліс. Од перевозу, впоперек Великого Лугу, що звузився до 12 верст, ідуть два шляхи: один — до Струківського хутора та села Балок, а другий — до села Благовіщенського, що на Кінській. Цими шляхами дуже цікаво подорожувати, бо вони обминають чимало озер та переходять багато річок. Проте доброго лісу понад шляхом вже мало.

Із річок та озер, що розташовані на площі, обмеженій на півночі Дніпром, на сході річкою Лопушкою, на півдні Кінською і на заході — шляхами, найпримітніші: річка Митрик, що тече з Дніпра в озеро Піскувате, пригортаючи до себе й одштовхуючи геть безліч проток; річка Змійка, що вибігла з Дніпра, справді неначе гадючка, плутається в плавні, переходячи повз декілька озер і, врешті, серед плавні впадає в лиман Семеновий. Далі Змійка й Митрик, переснувавшись і діставши назву Плетенихи, вливаються до Кінської. Ближче до цієї річки течуть: Закопайка, Кривий Бакай, Санчина та Масюкова.

Із озер тут найбільші: Копилове, Плоське, Оріхове (друге), Куширувате, Близнеці, Карасевате, Піскувате, Семенів лиман, Гнилий лиман, Довгеньке, Клинувате, Котове, Попове та Затони: Верхній і Нижній.

Окрім цих великих озер, по всій плавні розкидано кілька сот дрібніших, здебільшого сполучених із річками-протоками. Ся частина плавні найдужче волога, найбільш порізана протоками, й у ній найлегше заблудити. По сій плавні теж чимало запорожців доживало свого віку й од сучасних рибалок ще можна почути чимало про них оповідань.

Далі, на схід од Верхньотатарського шляху та річки Плетенихи, Великий Луг хутко звужується й перекидається на правий бік Дніпра; на лівому ж боці з Дніпра в Кінську витікає ще тільки одна річка Прогнои; озер же хоч і багато, та вони не сполучені поміж себе протоками, і через те важко оглядати сю частину плавнів. Найзахідніший куток лівобережної частини Великого Лугу — одне з найчарівніших місць. Річка

Кінська, що розбилася тут на кілька проток, порізала його на п'ять островів, порослих добрим та величним лісом. На острові, що найбільший, лежить двоє великих озер: Загинайко та Царград, а нижче, біля самісінького Дніпра, відрізані од плавні Річищем, лежить три острови Томаківських із рибними заводами.

Кінчається ця частина Великого Лугу урочищем Паліївщина. За народним переказом, тут жив один із видатних козаків Семен Палій. Звідсіля він вийшов на заклик польського короля Яна Собеського року 1681-го на Україну й почав на Фастівщині поновлювати винищене під час Великої Руїни козацтво. Міцно осівши у Фастові, Палій усе своє життя зброєю обстоював права козаків і взагалі українського народу. І в людській пам'яті він залишився й досі, як певний лицар і оборонець народний. Урочище Паліївщина й недалеко від неї, за чотири версти через Дніпро, — Сірківка — дорогі пам'ятки про двох великих синів Запорожжя. Гарно й затишно в Паліївщині, й рибалки показують навіть скелю, де любив сидіти Палій.

У тій частині Великого Лугу, що перекинулася на правий бік Дніпра, найширший куток проти Томаківського городища (біля 8 верст), а найвужчий (2 1/2 версти) саме проти Сірківки. З озер, починаючи зі сходу, тут найбільші: Кругле, Головате, Лопуховате, Савка, Оріхове, Рогозовате, Піскувате та цілі десятки лиманів у бік Нікополя. Річки всього цього кутка: Бугай, Тарас, Джуган, Ревун, Річище та Цимбал далеко ширші й прудкіші, ніж річки півдня Великого Лугу.

Тут же, в середині Лугу, найкраще збереглися ліси. Саме проти Паліївщини лежить понад Дніпром урочище, що зветься Велика Пуща. Такого лісу, як був у ній ще року 1883-го, не відшукати по всьому Великому Лугу. Величезні, в чотири обхвати, дуби з розлогим гіллям, що могло б захистити від дощу цілий курінь запорожців; височенні, в 15 сажнів, — осокори, лапасті клени, стрункі ясени, здається, шикувались один перед одним, вихваляючись, хто темніше заступає землю од сонця, а груші, кислиці та шовковиці сперечалися між собою, хто рясніше засипле землю плодами. Тяглася Велика Пуща від устя Кінської п'ять

верст на схід, до протоки Куми, та стільки ж на захід, переходячи за устя Перевал; уперек же вона мала від півтора до чотирьох верст.

Року 1916-го, плывучи вздовж Великої Пущі пароплавом, я вже не бачив ні дубів, ні іншого твердого дерева, а взагалі у Великій Пущі ліс був високий і чи не найкращий у всьому Лузі. Невеликий шматок сієї пущі, проти Томаківських островів та устя Річища, відрізано найкрасивішою, здається, на всьому Дніпрі протокою, що зветься Дніприщем.

ЛУГ БАЗАВЛУГ

За Микитиним Рогом, або Нікополем, розлягається Базавлуг. Дніпро тут викидає із себе чимало води праворуч річкою Лапинкою, а сам, звужений, пробігши три версти до Кам'яного Затону, починає виробляти великі колеса і дедалі дужче схилитися на південь. За Кам'яним Затоном із Дніпра ліворуч знову витікає Кінська і, прямуючи на південь, одразу розширює Дніпрову долину між Лапинкою й Кінською на 15 верст.

Року 1916-го я побачив, що тут річку Кінську перегачено кам'яною греблею, щоб утримати більше води у Дніпрі, та вона не хоче скорятися інженерам і, обминаючи греблю, тече таки своїм давнім річищем.

Весь час, доки пароплав рухається до річки Павлюка, що відбивається од Дніпра на 12-й версті нижче Нікополя, з нього вряди-годи видно високий правий берег Дніпра з Нікополем, селом Лапинкою й іншими населеними пунктами, де Дніпро круто повертає на південь, із-поміж високих осокорів визирає лівий берег із горами Мамай-Сурки. Перед Павлюком Дніпро вже розмежований на дві великі протоки, а між ними лежить помітний острів Братан; проти витоки Павлюка розташувався острів Сулима з руїнами стародавнього городища. Саме в цьому кутку Великого Лугу сполучені ймення двох безталанних українських гетьманів Сулими й Павлюка, що в роках 1635-му та 1637-му підняли із запорожцями повстання проти польської шляхти й обоє

загинули у Варшаві од рук катів. Руїни на острові Сулимі зовсім ще не досліджені — не відомо навіть, до якої доби вони належать.

На південь та схід від острова Сулими, між Дніпром та Кінською, розляглася чимала площа Великого Лугу. Річка Кінська, обминувши піски Кам'яного Затону та Білозерський лиман, підходить до села Знам'янки і, пробігши попід горами Мамай-Сурки, повертає на захід, а за 20 верст після виходу до Дніпра, біля урочища Карай-Дубина, знову зливається з Дніпром. Весь закут, який лишився між Дніпром та Кінською, 20 верст завдовжки та до 8 впоперек, незважаючи на близьке сусідство колись татарських міст, що були в Кам'яному Затоні та за Білозерським лиманом, із давніх-давен належали запорожцям, як і решта Великого Лугу. Північна частина сього кутка майже цілком знівечена: ліси вирубані, там лише очерет і шелюг; і недалеко той час, коли плавні на річках Мельничисі та Лебедисі перетворюються на такі ж піскуваті кучугури, які розляглися на місці Кам'яного Затону.

Середня частина сієї площі, до річок Суриці й Чайки, збереглася трохи краще. Вона ще вкрита лісом та озерами: там багато заток од річки Кінської. Тут кілька озер із назвою — Закутнє, озеро Піскувате, Глибоке, Хрящувате. Лозовате, Кваша, Бідне тощо. Пробратися впоперек плавні, поміж тими озерами, просто неможливо — вся площа геть заросла очеретом та лозою.

У цей озерний край із Дніпра тече річка Лебедиха і, відрізавши острів десь версти на три завдовжки та дві завширшки, знову впадає в Дніпро. Цей острів, названий на карті — триверстці Степакове, за часів Запорожжя мав ймення від річки Лебедихи. З історії він знаний тим, що року 1679-го велике турецьке й татарське військо, загрожуючи Січі, наблизилося аж до річки Базавлука; тоді славний кошовий запорозький Іван Сірко, виступивши зі своїм товариством назустріч ворогам і не маючи надії здолати турків, перевіз на сей острів із Чортомлика січову канцелярію з усіма козацькими скарбами та церквою. А коли турки, побачивши на сім боці Базавлука хоробре Запорозьке Військо, не

наважалися на нього напасти, то Кіш Запорозький знову полишив Лебедиху та й вернувся до Чортомлицької Січі.

Крайній, між річкою Лебедихою та Кінською закуток плавні весь порізаний озерами, протоками й затоками. Між озерами одне має назву Лебедеве. Мабуть, ця місцина була найбільш укохана лебедями. Тут безліч островів, які з давнини вславилися своїми пасовиськами. Серед них найвидатніші: Хмельницький та Кінський, за які запорожці часто змагалися з татарами.

Про них Я. П. Новицький записав цікаве оповідання:

"Як гетьманував над козаками Хмельницький, то вище урочища Карай-Дубини, з правого берега Кінської, була і його плавня. Біля Карай-Дубини був перевіз, були й броди козацькі, де з турецького берега переганяли коней цілими табунами. У Хмельницькій плавні паслась, кажуть, така сила коней, що ніхто їм щоту не знав. Сюди їх гнали з Туреччини. Як під добру ласку, то козаки не брали за се грошей із татар і ногайців, бо й самі пасли коней на їх суміжній землі.

У Таврії, біля урочища Мамай-Сурки, жив турецький (татарський) хан Мамай. Дуже лютий був собака, і таке ж кляте було і його військо. Спуску не давав ні запорожцям, ні чумакам: де пійма, там їм і амінь. А в Січі був кошовий Сірко. Давай Мамай загравати з Сірком... Раз піймав запорожця, зняв з голови волосся із шкурою й пустив: "Іди, — каже, — до свого Сірка та скажи, що я йому хвоста увірву". Кошовий Сірко, як почув се, так і скипів... Сів на коня та як свиснув, як свиснув! Збіглися запорожці. "Ану-те, — каже, — хлопці, сідлайте коней та махнем до Мамая в гості". Посідали козаки на коней і подалися. Мамай зібрав військо й вискочив навістрів. Сірко до нього: "Ну, — каже, — поспробуєм, хто кому хвоста увірве!" — і давай кошматить... Побили Мамая, побили його військо, забрали добро — і були такі..."

Нижче Лебедихи, в урочищі Карай-Дубини, Дніпро підступає до самісіньких гір лівого берега й знову вбирає в себе Кінську. Краєвид на село й гори Карай-Дубини найкращий, здається, на Базавлузі, а напроти села Карай-Дубини на правому березі Дніпра, в урочищі Петрівщина, йому додає краси, хоча й молодий, але рясний ліс.

Через дві версти Кінська знову випручалась з обіймів Дніпра, але ненадовго, бо, відмежувавши з лівої руки острів Погряничний, вона вже вливається в Дніпро. Нижче сього острова, під горою лівого берега, притулилося село Ушвалка, а нижче нього, теж над Дніпром — Бабине. Звідсіля Дніпро повертає на захід і кількома колінами наближається до південного краю лиману Великі Води, поєднавшись на дві версти нижче з устям Базавлугу.

Ліс на нижньому кінці Базавлугу дуже винищено й на місці колишніх пущ і непроглядних нетрів нині хлібороби любісінько викохують капусту, і якось дивно бачити поміж очеретами та осокою грядки огородини і тут же, між капустою, довгоногу чаплю, що, стоячи на одній нозі, неначе сумує за минулим привіллям цих місць.

Щоб не заблукатись усередині Базавлугу, треба знову вертатися до Нікополя й починати огляд із нього, йдучи правим берегом.

Річка Лапинка, відбившись од Дніпра зараз же за лісом, рухається на захід, беручи трохи на північ. Понад нею, степом, тягнеться високий кряж, рясно засіяний могилами. За часів Запорозжя берегами Лапинки густо скрізь стояли в довжиках запорозькі зимівники. Місцевість ся була завжди забезпечена від татарських наскоків, і через те тут були найзаможніші козацькі сидні. Нині понад сією річкою на 12 верст щільно розташувалися великі села: Сулицьке-Лиманське, Лапинка та інші, що облягають Нікополь.

Кряжем, понад сими селами, пролягає два шляхи: один стародавній, що ще за часів Запорозької влади простягався із Чортомлицької та

Покровської Січі на Микитин Ріг та у Крим; другий — залізничний, Катерининська залізниця. Із старого шляху видно, як на долоні, майже весь Базавлуг із його лісами, річками, озерами; із залізниці ж, на жаль, нічого не побачиш, бо вона лежить із північного боку кряжу. З нього можна загледіти лише розлогі степи й, сидячи в поїзді, навіть важко уявити собі, що за якихось три версти від тебе міститься така божя краса, як Базавлуг.

Пробігши під горою всього півтори версти, Лапинка відкинула од себе річку Шарай, що подалась упродовж Дніпра й зливається з ним проти острова Братана. За п'ять верст нижче сього шара Лапинка випускає із себе цілу низку дрібних річок і проток: Велику Скажену, Малу Скажену та Бистрик. Ті річки поділяються ще на дрібніші протоки й укривають сей куток Базавлуга струмками, наче павутинням. Нарешті проти села Неплюєве останні води Лапинки поділяються на дві річки Бакай та Коканю, які, обігнувши другою кілька верст, круто повертають на південь і впадають у Сулицький лиман, а вийшовши з нього під одною назвою — Бакай, прямують на сполучення із степовою річкою Чортомлик.

Бистрик та Скажені, вийшовши з Лапинки, зазнають на своєму шляху чимало змін: Бистрик, одбившись від Лапинки, тече побіля озера Коровчиного та Кочкуватого, далі перепливає озеро Свиняче море і впадає у Бакай; річки ж Скажені, сполучившись за дві версти від Лапинки, знову розливаються вже на чотири витoki: Ткачеву, Цаврину, Гнилу та Грузьку, які прямують до устя Чортомлика, перетворивши сю степову річку на широкий і довгий лиман.

З озер у цьому кутку Базавлуга найпримітніші: Піскувате, Кремсо, Василеве, Великий Лиман на урочищі Муро-вому й нарешті — Рачне між річками Скарбною та Павлюком. Перша із сих річок вийшла із Дніпра проти острова Братана, а Павлюк нижче урочища Криве Коліно, проти острова Сулими. Обидві вони біжать до устя Чортомлика і, злившись тут із Бакаєм та цілою павутиною дрібних річок, утворюють невеликий лиман, серед якого напроти Чортомлицького рогу та слободи Капулівки, лежить невеликий, але славний в історії Запорозжя острів Базавлуцький, що

тепер зветься Городищем через те, що на ньому збереглися руїни Запорозької Січі.

Перші історичні відомості про цей острів маємо року 1594-го. Тоді римський папа та німецький цісар воювали з Туреччиною. І, шукаючи собі спільників, направили своїх послів до запорожців. Цісарський посланець Еріх Лясота, що залишив про цю подорож записки, знайшов Запорозьку Січ на острові Базавлуцькому. Він уже був дуже підмитий водами Скарбної, Підпільної та Павлюка і на той час мав невелику площу. Се можна бачити з того, що коли Кіш запорозький скликав раду, щоб вислухати чужоземного гостя, обміркувати його пропозиції, то запорозьке товариство, через тісноту в Січі, мусило переїздити на берег, де на зеленому степу й відбувалася козацька рада.

Базавлуцька, або, як її назвав історик Скальковський "Баторієва Січ", була першою офіційною Січчю, бо вся організація Війська Запорозького, разом із виборною старшиною, була затверджена польським королем Стефаном Баторієм року 1576-го на прохання гетьмана Якова Богдан-ка (Ружинського) саме тоді, коли Січ містилася на острові Базавлуцькому. Вона стала свідком розквіту й найвеличнішої слави Війська Запорозького. Звідсіля гетьман Сагайдачний року 1606-го вирушав у свої надзвичайні морські походи. З Базавлуцького острова запорожці плавали через Чорне море, громили Варну, руйнували Синоп і Трапезунд, палили околиці Царграду, знищували велику турецьку фортецю Кафу в Криму, визволяли щороку з турецької неволі десятки тисяч християн, кілька разів одверто нападали на великі турецькі флотилії й розбивали їх ущент, так що нагнали жаху на турків, і султанське військо доводилося батогами саджати на кораблі. Весь світ знав тоді про запорожців і мав їх за найславетніших лицарів.

За часів Сагайдачного Базавлуцьку Січ було зруйновано. Сталося се восени року 1617-го, коли турецька флотилія на чолі з Ібрагімом-пашою підстерегла, що гетьман із військом вирушив здобувати Анатолійський берег, й піднялася Дніпром угору до самісінької Січі й спалила церкву й курені. Сагайдачний тоді оселився з кошем на голові Хортиці.

Проте місцевість Базавлуцької Січі приналежала до себе запорожців і, пробувши кілька років на Хортиці, вони перейшли ближче до Базавлуцького острова — на Томаківський, а звідти року 1638-го — на Микитин Ріг, потім же — року 1652-го з Микитинового Рогу знову-таки повернулися на Базавлуг і стали кошем на розі, проти руїн Баторієвої Січі (сучасне Городище). Тут, біля устя Чортомлика, від поля були покопані глибокі рівчаки й насипані високі вали на 100 сажнів уздовж і з баштою біля воріт у 20 сажнів навкруги: з боку ж Чортомлика та Скарбної стояла стіна з двох високих тинів, забитих глиною. В ній зробили 8 пролазів, щоб козаки могли ходити по воду; над тими пролазами були бійниці для пальби з рушниць. Окопи на старому Городищі також поновили й на ньому відбудували нову церкву.

Чортомлицька Січ існувала до року 1709-го, себто 57 літ. Першу її добу (до 1680 року) уславив полковник, а далі кошовий Іван Сірко. Не було року, щоб запорожці не вирушали із Січі на криваві й славні походи. Кілька разів козаки насакували на татар, прокладали собі шлях через мури Перекопа й руйнували весь Крим, змушуючи хана втікати за гори. Сірко стільки пролив тоді крові, що орда вже не могла відродитися й поволі занепадала. Чортомлицька Січ бачила в своїх окопах і турецьких яничарів, що потай із татарами приходили мститися запорожцям за їхні напади, але Сірко врятував Січ і поміж куренями вигубив 13 500 душ бусурманів.

Рoku 1680-го Івана Сірка не стало. Коли він помер, то запорожці привезли тіло свого славного кошового на Чортомлицьку Січ й урочисто поховали на січовому кладовищі. Його могила із надгробком, поновленим після повернення Війська Запорозького з устя Дніпра (з Олешок) на Базавлуг, стоїть і нині трохи вище від руїн козацьких окопів серед слободи Капулівки на 20 верст нижче Нікополя.

Зі смертю Сірка почався занепад Запорозжя, і Чортомлицька Січ жила тільки колишньою славою. Лише вряди-годи траплялися вибухи давньої величі, та й вони хутко згасали. Аж на початку XVII століття на Запорозжжі з'явився заповзятий і освічений кошовий отаман Кость

Гордієнко, що мріяв піднести козацькі звичаї на попередню височінь і, змагаючись за волю й права Запорозького Війська, став на збройну боротьбу проти армії Петра І. Та сили були занадто не рівні. Російське військо під проводом полковника Яковлева та запорозького зрадника Гната Галагана весною 1709 року підступило до Січі. Отаман Гордієнко із запорожцями перебував тоді на Полтавщині й не зміг встигнути на поміч кільком стам козаків, що лишилися на Січі, й вони, хоча й хоробро відбивалися на чолі з наказним кошовим Якимом Богушем, але врешті-решт москалі здобули спочатку Чортомлицьку Січ, а через два дні й старе Городище із скарбницею й церквою.

Розлютовані змаганням запорожців, Галаган та Яковлев не лишили на Січі каменя на камені; курені спалили, із церкви забрали іконостас, а саму будівлю піддали вогню. Не заціліло навіть кладовище — на ньому знищили всі надгробки й каплиці.

В наші часи Базавлуцький острів, або Городище, дуже підмила вода. Невеликий колись, він тепер став зовсім малим, а з ознак січових споруд збереглася на ньому тільки яма із шматками битої цегли від підмурків січової церкви та ледве примітні ознаки окопів. Від Чортомлицької Січі лишилися на березі, трохи вище Городища, козацькі окопи, забудовані нині хатами слободи Капулівки, а вище тих окопів, у дворі селянина Мазая, в шанобі стоїть поновлена за часів Нової Січі могила кошового Івана Сірка.

Нижня половина Чортомлицької Січі змита річками, так що певного плану розташування неможливо собі уявити.

Руїни обох Січей у пізніші часи, коли козаки отаборилися на Підпільній, звалися одним найменням — Стара Січ.

У селі Капулівці згадки про запорожців і найбільше про кошового Сірка дуже живі, й розказують про нього селяни охоче; тільки, на жаль, усі оповідання крутяться навколо характерства (чаклунства)

запорозького лицаря. Ви почуєте тут, як Сірко вмів наводити на ворогів ману; що його ні пуля, ні шабля не брала, і козаки й по смерті кошового перемагали бусурманів, якщо з ними була сіркова рука.

Коли вийти за Капулівку на гору, або на старе запорозьке кладовище, то можна побачити один із найзахопливіших краєвидів Базавлуга. Чортомлицький Ріг, уткнувся майже в середину плавні; скільки око сягне на схід, захід і південь, простяглися зелені, просторі луки, змережані блискучими протоками Дніпра. Вони то збираються до купи, в озера й лимани, то знову розповзаються в різні боки, ховаючись за високими, кучерявими деревами. Тут, на очах ваших, притулок звіра, птиці й риби з чарівним повітрям, духм'яністю води й рослин — те, що звикли називати раєм; хоч, зрозуміло, що в сьому запорозькому закуті існують і неприємні для людини дарунки, а саме: в травні — мошکارа, а влітку — комарі.

Під час весняної поводи Базавлуг із Чортомлицького рогу здається морем, де високі урочища підносяться островами, й лише на півдні, біля колишньої Мамай-Сурки, бовваніють степові могили.

Саме Городище Старої Січі, звідсіля, немов потопає серед зеленої пущі та річкових стрічок, що збіглися до нього. Ще року 1709-го золотий хрест січової церкви звеселяв усю цю місцевість, тепер же острів дивиться пустою і дуже сумний із вигляду.

Землі понад Великим Лугом багато важили не тільки для запорожців, а й для попередніх мешканців понаддніпрових степів. Вище на Чортомлику за 16 верст од Старої Січі, біля Чортомлицьких хуторів, поміж степовими могилами височить одна найбільша — Чортомлицька, що мала 9 сажнів заввишки та 165 сажнів навкруги. На її версі колись стояла велика кам'яна баба. Коли ту могилу року 1862-го розрили під наглядом учених, то виявилось, що там похований скіфський цар, а поруч нього, в окремій домовині, — цариця. А навкруги їх — всілякі царські прислужники й коні із сідлами та збруєю. Хоч ті домовини давно вже пограбовані, а проте в них усе-таки було знайдено багато золотих, срібних та інших

речей, що дали науці великі скарби й досвід про те, як жили ті народи, що в давні часи заселяли околиці Великого Лугу.

З усіх тих річок, які зібралися до Старої Січі, утворилася річка Підпільна. Вона прямує на захід сонця до села Покровського, на місці якого з року 1734-го до року 1775-го була остання на Дніпрі Запорозька Січ. Од слободи Капулівки до села Покровського — шість верст. Тут залюбки можна пройтися пішки, бо сей шлях веселий: з лівої руки за річкою весь час тягнеться зелена плавня, звідки долинають навіть пташині співи. Неподалік Покровського Підпільна робить глибоке коліно, й перед очима виникає великий, як і на Чортомлицькій Січі, ріг, де запорожці сиділи кошем 41 рік.

Сталося се так.

Коли Чортомлицьку Січ зруйнували, запорожці згуртувалися на усті Кам'янки біля Козацького річища Дніпра; звідси їх вигнало російське військо, то за угодою з турецьким султаном вони перейшли на устя Дніпра, в урочище Олешки й там упорядкували собі Січ біля річки Кінської та Кардашівського лиману. Але сумно було запорожцям без свого "батька Великого Лугу". Не хотілося їм жити на пісках, і невдовзі сталося так, що там лишилася тільки Січ і перебувала запорозька старшина, все ж товариство жило на своїх стародавніх вольностях, по Великому Лугу, на Хортиці, в Дніпровських порогах, на річці Самарі й на Бузі. Так тривало до року 1728-го, доки татарський хан скривдив запорожців, захопивши зрадою півтори тисячі з них у неволю. Тоді козаки з обурення покинули Олешки й повернули знову на Базавлуг, на те місце, де була Стара Січ. Та недовго їм довелося тут жити, бо й Росія і Туреччина не згодилися, щоб запорожці перебували поблизу їхніх кордонів. Через вимоги сусідів козаки з осені 1730 року перейшли на якийсь час в устя річки Кам'янки: коли ж року 1734-го спалахнула війна між Росією й Туреччиною, Військо Запорозьке перекинулося на бік Росії й повернувшись на Базавлуг, отаборилося кошем біля Підпільної на розі в шести верстах од Старої Січі, де витікає річка Сисина.

Іван Малашевич, що був тоді кошовим отаманом, незабаром обвів окопами січові будівлі. Одразу за першими рядами, з боку степу, в Січі височіло дві башти. Ворота були із заходу й вели на торгове передмістя Шамбаш. Униз од торговиці з річки Підпільної випливала затока, що звалася — Ківш. Сюди приїздили з краєм турецькі, а найчастіше грецькі кораблі. Від Ковша до Підпільної було викопано другий ряд окопів, за якими стояла церква й паланка, себто будинок старшини й канцелярія. Зі східного боку Січі, незабаром після її збудування, російська влада насипала ретраншемент, у якому й містилася царська залога. Перед цим ретраншементом, oprіч валів і рівчаків, були ще покопані довгі ями.

Окопи й вали збереглися й до наших днів, хоча значна частина вже забудована хатами й засаджена городами.

На іншому березі Підпільної теж були окопи, певно, на випадок скрутного становища Січі.

Року 1775-го, за часів кошового Петра Калнишевського, цариця Катерина II через опір, який чинили запорожці, добиваючись своїх давніх прав і вольностей (землі), звеліла зруйнувати Запорозьку Січ, а саме Військо Запорозьке скасувати навіки. Цю місію вона доручила генералові Текелію. Маючи проти 10.000 запорожців біля 20.000 російських солдатів, царський ставленик оточив Запорозжя з усіх боків, несподівано захопив полкові паланки й серед ночі підступив до Січі.

Хоч запорожці й пізно зрозуміли ворожі наміри Текелія, а проте озброїлися й хотіли змагатися, й тільки військовий священник умовив їх скоритися волі цариці й не проливати братньої крові.

Зрештою, після заколоту, старші козаки й старшина віддали генералові свою зброю; молодь же, десь 5000 козаків, переправилася річкою Підпільною в Базавлуг і, обравши там нову старшину, вирушила Сисиною в Дніпро, перепливла Чорним морем за Дунай і там, з дозволу султана, осіла кошем спочатку на Дністровському лимані, а пізніше — на

Дунаї, де Запорозьке Військо й пробуло в майже не залежному становищі до 1828 року.

На місці зруйнованої Покровської Січі незабаром постало село Покровське. В тамтешній церкві збереглося досі чимало речей, що були в січовій церкві, а на околицях Січі та по окопах весь час знаходили й понині знаходять запорозьку зброю, посуд чавунний та череп'яний, люльки, гроші й дьоготь у бочках; найбільшою ж коштовністю вважаються дві чайки, їх бачив у річці Скарбній Д. І. Яворницький. Одна з них була в 6 сажнів завдовжки, друга ж — трохи менша. Вони так і залишилися у воді.

Про кошових Нової Січі майже відсутні згадки на місцях, хоча вони були на сто літ пізніше відомого лицаря Сірка. Скажімо, що Калнишевського ще люди пам'ятають, але не уславляють, а тільки сумують за його долею, бо Текелій закував останнього кошового в кайдани, і той скінчив своє життя в Соловецькому монастирі на Білому морі.

За Покровським рогом Підпільна повертає на північ і викидає із себе річки: Похилу, Шершаву та Піскувату. Всі ті річки сполучаються із Базавлуком, од якої, напевне, дістав назву і Луг Базавлуг, куди впадає ся річка.

Базавлук на Запорожжі була одною із найславніших і найукоханіших для козаків річок. У давні часи вона довго межувала запорозькі й татарські землі й навіть згодом, коли кордон пройшов по Кам'янці й Бугові, все-таки Базавлуг татари часто вважали своїми землями.

За часів Олешківської та Нової Січі на Базавлуці стояло багато запорозьких зимівників, а найбільше — на розі балки Кам'янки та Базавлука, де нині село Шолохове, та нижче, де село Грушівка. Після скасування Січі всі землі понад Чортомликом, Базавлуком, лиманом Великі Води та майже весь Базавлуг, десь 200 000 десятин площі, були

подаровані царицею Катериною князеві Вяземському. Від нього ті землі 1802 року перейшли до барона Штіглиця, а від того вже — до великого князя Михайла Миколайовича. Ці зміни власників дуже вплинули на склад мешканців у тих поселеннях, і, зрештою, від запорожців на околицях Базавлугою, понад його кручами й байраками, лишилися тільки кам'яні хрести над їхніми домовинами, та й тих із кожним днем меншає.

Від місця злиття Базавлука із Скарбною-Колотівською межа Базавлугу простягається протокою Базавлука Ба-каєм до великого села Михайлівське, а далі до Бистрика й лиману Великі Води. Сей лиман, зібравши до себе всі річки з Базавлугу, заливає водою площу в 15 квадратних верст; упродовж він має 11 верст, а впоперек лише дві версти, на кінцях же ще вужчає.

Біля горішнього краю лиману, під високою горою, вкритою великою кількістю могил, лежить село Нововоронцовка. З гори села та від могил, понад селом, розкинувся на схід чарівний краєвид Великих Вод і взагалі Базавлугу. На заході від Великих Вод і до Базавлука підходить зі степу чимала балка Оскорівка, в якій за пізніший вік Запорозжя було безліч запорозьких зимівників. Краєвид сієї балки теж дуже гарний.

Щодо товщі Базавлугу — то вона більша за простором і мовби веселіша, ніж у Великому Лузі. Таке враження справляє на мандрівника те, що протоки Дніпра, які перетинають Базавлуг значно ширші, ніж протоки Великого Лугу. Річки Лапинка, Павлюк, Скарбна, Підпільна, Сисина та Скарбна-Колотівська — це зовсім великі й мають у поперечнику від 50 до 100 сажнів, та й, опріч них, на Лузі ще багато річок від 20 до 50 сажнів завширшки. Це — Шарай, Мельничиха, Лебединка, Скажена, Дніприще, Шахова, Темна, Миколина й чимало інших.

Ще одна особливість Базавлугу та, що тут прудкіші течії річок і через те заблукати в Базавлузі важче, ніж у Великому Лузі — треба тільки пам'ятати, що тут усі річки течуть на захід, до лиману Великі Води. Впадає їх в озера чи болота в Базавлузі менше, майже зовсім нема таких, щоб не знати, куди вони прямують, як це буває у Великому Лузі.

Рослинність у Базавлузі така ж, як і у Великому Лузі: ті ж дуби, явори, осокори, велетенські верби, берест, ясен, клен, кислиця, груша, шовковиця, бузина, зарості лози, очерету, оситнягу й високі, більше трьох аршинів, трави.

Під час весняної повіді, серед Базавлугу, як і у Великому Лузі, залишаються тільки деякі гряди, на яких стояли запорозькі кишля.

Між річками Павлюком, Дніпром, Скарбною й Темною лежить островом урочище Васюрине. На Запорожжі, певне, був якийсь ушавлений козак Васюра, бо, крім цього урочища, його іменем прозваний і один із запорозьких куренів — Васюринський, і про Васюринського "козарлюгу" згадується і в пісні про руйнування Січі.

Далі вниз, понад Дніпром, ідуть урочища: Петрівщина, Маркове та Степок. Останнього майже ніколи не заливає вода, й воно вкрите чудовим лісом та гарною степовою травою.

Інше урочище з тією ж назвою — Степок, лежить між річками: Шаховою, що витікає із Скарбної і прямує до Великих Вод, та Білобородчиною, яка з тієї ж Скарбної впадає в Темну. Близько від цього Степка, між річкою Тихінкою. й Старим Ревуном, розкинулося невеличке урочище Панидине, відоме тим, що після знищення Січі на ньому сидів і "плодив бджолу" запорозький дід Усатий. Його знав увесь Базавлуг через те, що в нього був один дуже довгий вус і він кував коня підковами назад. На місці його кишля досі живуть люди й держать пасіку.

Як кажуть діди, по всіх грядах Базавлугу споконвіку жили запорожці — рибалили тут і розводили бджіл. А коли поділили ці землі між панами, то й по тому ще довго селилися тут запорожці вільно, а потім стали виплачувати за ґрунти оренду.

У селі Покровському люди згадують, що коли москалі оточили Січ, то козаки закопали свої скарби в Базавлузі й, тікаючи на Дунай, лишили в

плавні двох товаришів, щоб доглядали того сховища. Довго оті запорожці там жили, сподіваючись, що товариство повернеться, і вже зовсім постаріли, дожидаючись, а все не хотіли виявити, де саме закопаний скарб. Як не мали вони вже сили добувати собі їжу, то приходили в Покровське з торбами, випрошуючи хліба, та й знову ховалися в Лузі, не маючи навіть хати, а живучи по дуплах; та так вони й померли, не розголосивши, де схований скарб Запорожжя.

Чимало в Базавлузі розкидано й озер. Поміж річками Підпільною та Скарбною — найбільші: Гредчине, Довге й Домаха. Останнє — найширше. Далі, на південь, біля річки Темної, лежить майже кругле озеро — Закутнє, а біля річки Ревуна — лиман Васюринський і недалеко від нього — озеро Оріховате.

Між річкою Сисиною та Базавлугом міститься лиман Ревин і цілі низки лиманів по долинах річок Піскуватої, Шаршавої та Похилої. Далі, між Базавлугом та Великими Водами, розкинулося на дві квадратів версти озеро Підстепне, сполучене з річкою Бакай, а на південь од нього розташувалися озера: Литвинове, Мілке, Піскувате, Велике, Вхідне, Кругле, знову Велике, Прогнойне, друге Вхідне, Гречане, Святе, Доменьківське, ще одне з назвою Домаха, Бакланове (улюблене місце бакланів), Лебедине — одне й друге, знову Закутнє, Хомине, Кривеньке, Прищепа, Срібне та безліч інших.

У цьому кутку збилася сила озер. Устя річок та озера порізали Базавлуг на острови, між якими лежить і отой, що має ймення давнього гетьмана Скалозуба, що року 1599-го загинув під час морського походу на Азовське море. Острів сей невисокий, його заливає велика вода, а проте вже переживає зі своєю назвою п'яте століття.

Скалозубовим островом і кінчається луг Базавлуг, а разом із ним і весь запорозький Великий Луг. Хоч Дніпро ще й далі, до самісінького Чорного моря відкидає од себе в береги протоки; і Кінська так само не хоче бігти у злуці з ним, а все відходить ліворуч, та вже протоки обох річок не захоплюють таких великих просторів, як між Хортицею та

Великими Водами, а біжать вузькою долиною; ліси ж там часом уриваються та змінюються пісками. Але й близькість турецьких міст XVI та XVII століть: Аслана, Тавані й Кизикермена унеможлиблювала для запорожців тримати у своїй владі подальший низ Дніпра.

На Базавлузі збереглося далеко більше стародавніх назв річок та урочищ, пов'язаних з найменнями українських діячів та привідців українського народу, а саме тут містяться острови: Хмельницького, Сулими, Скалозуба; річки Павлюк, Шахова та урочище Васюрине.

Простори Великого Лугу й Базавлугу ще чекають на своїх дослідників і можуть бути зовсім знищені, лишившись назавжди невідомі науці. Навіть на малому Городищі в пушах Великого Лугу та на городищі острова Сулими, де, за переказами дідів, були навіть Січі, досі не побував жоден учений. А давні дослідники вже постаріли, то ж час би взятися за сю справу молодшим, і я був би щасливий, коли б се моє оповідання заохотило до вивчення рідного нам Великого Лугу бодай одну заповзятую людину.